

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії

Дипломна робота магістра

**з теми: “Громадянська освіта та її вплив на
національну свідомість учнівської молоді:
навчально-методичний аспект”**

Виконала:
студентка II курсу ОС “Магістр”
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
заочної форми навчання
Горбатюк Іванна Григорівна

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Копилов Сергій Анатолійович

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2023 року

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	7
1.1. Аналіз наукової і навчально-методичної літератури	7
1.2. Джерела вивчення питання	14
Висновок до розділу 1	16
РОЗДІЛ 2. ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ	18
2.1. Актуальність громадянської освіти для суспільства	18
2.2. Ціннісний фундамент й історичний контекст становлення громадянської освіти	27
Висновок до розділу 2	39
РОЗДІЛ 3. ЗМІСТ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ	40
3.1. Структура курсу “Громадянська освіта” в старшій школі	40
3.2. Громадянська компетентність сучасного вчителя: зміст і значення	53
Висновок до розділу 3	62
РОЗДІЛ 4. ПРАКТИЧНА СКЛАДОВА НАВЧАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ: МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ТА ЙОГО ЕФЕКТИВНІСТЬ	63
4.1. Дидактичний потенціал проєктної методики у формуванні громадянської компетентності учнів	63
4.2. Особливості оцінювання рівня сформованості громадянськості учнів ..	74
Висновок до розділу 4	83
ВИСНОВКИ	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	88

ВСТУП

Актуальність теми. В сучасній парадигмі української освіти гостро стоїть проблема виховання громадянина країни, здатного реалізувати свій потенціал, бути суб'єктом своєї життєдіяльності і стратегії власної долі. Аналізуючи духовно-моральний стан українського суспільства, дослідники зазначають, що процес корозії усталених духовних цінностей є наслідком прагматизації життя, а нехтування правових, моральних, соціальних норм за своїми масштабами становить глобальну соціальну проблему.

Тривалий низький рівень розвитку інститутів і традицій громадянського суспільства і правової держави, відсутність ефективних механізмів їх розповсюдження сприяли зростанню громадянської неосвіченості, невігластва, а разом з ними – корупції, злочинства, шахрайства. Громадянська неосвіченість населення, його суспільна пасивність і правова некомпетентність знижують життєстійкість нації, ведуть до збільшення кількості бездоглядних та безпритульних дітей, а також є факторами, що стримують національний розвиток і, в підсумку, загрожують національній і державній безпеці країни. Ось чому основним завданням сучасного освітнього процесу є не тільки сформувати необхідні знання, скільки, в першу чергу, – формувати громадянина, патріота, інтелектуально розвинену, духовно і морально зрілу особистість, готову протистояти викликам життя.

Громадянська освіта в Україні за останні роки перестала бути лише концепцією, вона поступово перетворюється на систему виховання та навчання. Проблема громадянського виховання дітей та молоді актуалізується в переломні часи, коли зміни в суспільстві призводять до оновлення освіти, а за ними – всього шкільного освітнього процесу. Відповідно до цього важливими завданнями громадянського виховання школярів є забезпечення їх практичними вміннями та навичками, а саме, критичного мислення; прийняття свідомих та відповідальних рішень; розуміння норм і правил поведінки в суспільстві та поваги до них; потреба у

спільній праці на благо суспільства; особистої відповідальності та виконання громадянського обов'язку.

В Законі України “Про освіту” визначена мета освіти як “всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями”. Вирішення цих завдань потребує переходу від стандартних виховних заходів на цілеспрямоване і професійне управління процесами громадянського виховання. В цьому контексті неабиякого значення власне і набуває громадянська освіта.

Об'єкт дослідження – освітній процес в контексті організації навчання громадянської освіти в системі сучасної шкільної загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – навчально-методичний аспект громадянської освіти та її вплив на національну свідомість учнівської молоді.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від часу відновлення у 1991 р. незалежності нашої держави до сьогодення, що дозволяє простежити еволюцію громадянськознавчих знань в структурі навчальних предметів закладів загальної середньої освіти до окремого освітнього компоненту – “Громадянська освіта”.

Метою дослідження є вивчення і з'ясування сутності, особливостей, методичного інструментарію й дидактичного потенціалу громадянської освіти в контексті формування національної свідомості учнівської молоді.

Для досягнення мети потрібно розв'язати такі **завдання**:

- охарактеризувати джерела, наукову і навчально-методичну літературу з теми дослідження;
- висвітлити теоретичні аспекти громадянська освіта як інструменту формування громадянського суспільства в Україні, історичний контекст її становлення та ціннісний фундамент;

- з'ясувати зміст методики навчання громадянської освіти в закладах загальної середньої освіти;
- визначити зміст і значення для сучасної системи шкільної освіти громадянської компетентності сучасного вчителя;
- розкрити практичну складову навчання громадянської освіти учнівської молоді, зокрема методичний інструментарій та з'ясувати його ефективність;
- охарактеризувати особливості оцінювання рівня сформованості громадянськості учнів.

Теоретико-методологічною основою роботи стали принципи педагогічного дослідження: принцип цілісного дослідження педагогічного процесу, об'єктивності, принцип історизму, поглибленого розгляду досліджуваної проблеми; комплексного використання різних методів дослідження. Також використано методи системного підходу, системно-структурного аналізу і синтезу, теоретичного аналізу педагогічних ідей, узагальнення практичного досвіду та анкетування.

Методологічну основу дослідження становлять також концептуальні положення педагогіки інтегративного та діяльнісного підходів як стрижневих конструктивних ідей для модернізації освіти загалом і педагогічного проектування на уроках громадянської освіти зокрема; теоретичні й практичні засади формування ключових і предметних компетентностей учнів як домінанти сучасної школи; концептуальні принципи інтерактивних методів навчання.

Практичне значення роботи. Результати дослідження можуть бути використані здобувачами вищої освіти при вивченні курсу “Методика викладання історії в школі”, написанні рефератів, есе, курсових робіт, під час проходження виробничої педагогічної практики, а також вчителями під час організації і проведення уроків громадянської освіти в закладах загальної середньої освіти.

Апробація результатів дослідження відбувалася під час попереднього захисту магістерських робіт на засіданні кафедри всесвітньої історії (15 листопада 2023 р.).

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження й складається зі змісту, вступу, чотирьох розділів, поділених на окремі підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. 1. Аналіз наукової і навчально-методичної літератури

Проблема методичного інструментарію навчання громадянської освіти в закладах загальної середньої освіти та її впливу на національну свідомість учнівської молоді стала предметом дослідження таких вітчизняних фахівців як О. Барліт [21, с. 27-29], О. Батіщева [22, с. 9-15], К. Баханов [23-27], І. Бех [29, с. 8-10], Н. Богомолова [30, с. 48-52], Т. Бондар і С. Бондар [32, с. 37-40], В. Гладун [37, с. 145-149; 38, с. 58-70], І. Жадан [43, с. 56-66], О. Жадько [44, с. 16-20; 45], Л. Зарванська [48, с. 183-184], А. Карнаух [50, с. 82-88], С. Королюк [54, с. 95-97], О. Пометун і Т. Ремех [66; 68; 69, с. 34-41], П. Сівчук [73], А. Терещенко [75, с. 12-19], Л. Шабаєва [77, с. 66-70], О. Шапаренко [78, с. 66-73; 79, с. 126-133] та ін.

У статті О. Барліт звертається увага на те, що ціль громадянської освіти недостатньо визначити як виховання у молоді розвинутої правосвідомості і політичної культури, що зумовлено історичним розвитком українського суспільства, який довів важливість розуміння й прийняття громадянами таких цінностей, як розум, моральна свідомість, патріотизм, служіння Вітчизні, милосердя, здібність до співчуття, справедливість. Наголошено, що ціннісний підхід до громадянської освіти і виховання може бути здійснений на основі взаємної адаптації цивілізаційних цінностей демократії і вітчизняної культури з урахуванням регіональних особливостей і традицій народного побуту та самоуправління [21, с. 28].

У статті О. Батіщевої висвітлена проблема розвитку громадянського суспільства та громадянського виховання молоді як важливого педагогічного напрямку в сучасних умовах, зокрема, розкрита сутність і значення громадянського виховання у контексті загального розвитку особистості. До основних проблем навчання громадянської освіти дослідниця відносить те, що у державних стандартах акцент довгий час робився суто на знаннях і

неналежна увага приділялася саме вихованню громадянськості в учнів, мав місце значний розрив між теорією і практикою у цій сфері; не було визначено співвідношення навчальної та позакласної виховної роботи; існував дефіцит якісної літератури методичного характеру [22, с. 14].

На переконання К. Баханова, враховуючи вже існуючий досвід та напрацювання у сфері громадянської освіти, а також виклики на шляху розвитку в Україні демократичного громадянського суспільства, серед яких і внутрішні проблеми у системі громадянської освіти, слід інтенсифікувати зусилля держави, громадських організацій, що працюють у цій сфері, у напрямку переосмислення ролі громадянської освіти та виховання, модернізації освітнього процесу та внутрішніх позитивних змін у суспільстві в цілому [26, с. 19].

На переконання І. Бега ключовими позиціями щодо громадянського виховання учнівської молоді мають бути такі принципи: громадянське виховання своїми результатами потрібне для збереження і зміцнення держави, розвитку нації, її самосвідомості та ціннісних засад; немає громадянина взагалі – є громадянин держави; громадянське виховання повинне формувати в особистості суспільні почуття як його духовно-моральну основу [29, с. 9]. Також дослідник підкреслює, що патріотичне і громадянське виховання – два рівноцінні способи досягнення спільної мети, які в своєму системному представленні оптимізують виховний процес єдиним комплексом широкоохоплювальних соціальних (переважно, щодо громадянськості) та моральних (щодо патріотизму) якостей [29, с. 10].

Н. Богомоллова проаналізувала особливості становлення, розвитку і функціонування політичної свідомості та громадянської ідентичності молоді як чинника формування громадянськості в сучасному суспільстві. Провівши дослідження, дослідниця прийшла до висновку про те, що у свідомості молоді переважають думки стосовно консолідації українського народу в межах політичної нації завдяки, переважно, ментальним культурним

чинникам, таким як мова, традиції, народна творчість; душа народу, спільна історична доля [30, с. 52].

Т. Бондар і С. Бондар стверджують, що у тріаді держава-суспільство-освіта місця для випадковості не повинно бути, адже неузгодженість чи сваволя у виборі моделі громадянської освіти закладає соціальний конфлікт для майбутньої спільноти країни. Серед ключових проблем реалізації громадянської освіти названо продукування громадянської освіти за зразком тоталітарної моделі, основними установками якої є так зване “пасивне навчання”, яке засноване на передачі знань, що сприяє формуванню “громадян-об’єктів, пасивних працівників та слухняних цивільних службовців”; формалізм – прагненням відзвітувати проведеними заходами за громадянське виховання замість досягнення реальних результатів цього виховання; недостатнє використання інтерактивних методів (медіації, дебатів, рольових ігор, соціальних проєктів) [32, с. 37-39].

У публікаціях В. Гладун обґрунтовано процес формування громадянської компетентності учнівської молоді через партисипацію в освітньому середовищі, розглянуто умови, що сприяють формуванню і розвитку особистості та її громадянського компонента, а також розглянуто теоретичні засади та сутність громадянської компетентності, проаналізовано її особливості та здійснено порівняння з поняттям громадянськості, патріотизму й культурою демократії. Дослідник переконаний, що підґрунтям для формування активної громадянської позиції учнівської молоді є соціальний досвід, складовими якого є практична діяльність та співпраця в суспільному житті. Участь молоді повинна забезпечити усвідомлену, змістовно збагачену діяльність, адже лише така активність навчає дітей бути толерантними громадянами з демократичним мисленням, дає змогу брати на себе все більше відповідальності за справи людини, громади, сім’ї та держави [37, с. 145-149; 38, с. 58-70].

І. Жадан виявила розбіжності між заявленими цілями освітньої політики і засобами їх досягнення, які гальмують розвиток громадянської

компетентності молоді. Дослідниця зазначає, що коригування освітньої політики з урахуванням виявлених проблемних зон її реалізації сприятиме залученню ресурсів соціального середовища для розвитку громадянських компетентностей учнів старшої школи. Особливу увагу звернено на особливу актуальність громадянської освіти в умовах російсько-української війни, особливо у другій її фазі, коли натлі емоційного і фізичного виснаження та загострення на фронті молодь демонструє брак рефлексивних компетентностей (нездатність до гальмування прагнення якнайшвидше вирішити проблему (закінчити війну), виділити в актуальній ситуації принципово нові умови, проаналізувати власні емоції, оцінки, помилки і визначити їхні причини) [43, с. 65].

Стаття О. Жадько присвячена виявленню шляхів реалізації громадянської освіти у закладах загальної середньої освіти, розробці на цій основі методики громадянського виховання і способам досягнення ефективності її впровадження у навчально-виховний процес школи. Зазначається, що формування громадянської компетентності учнів у навчальному процесі має доповнюватися розбудовою відповідної системи позакласної та позашкільної роботи та створення демократичного клімату в шкільних колективах. Пояснюється це тим, що позакласна робота передбачає можливість участі школярів в обговоренні різних проблем суспільного, політичного, культурного, економічного життя, проблем своєї школи, місцевої громади. Важлива роль відводиться залученню учнів до активної участі в житті школи та місцевої громади, орієнтованої на суспільно корисні справи, реалізацію соціальних проєктів тощо [44, с. 19; 45].

Л. Зарванська зазначає, що питання про розуміння громадянської свідомості як базової ціннісної орієнтації відбиває особливості розвитку сучасного суспільства, адже виховання патріотизму, формування громадянських якостей учнівської молоді, поваги до особистості та прав людини, стійких уявлень про світ, суспільство, державу, основні соціальні зв'язки й відносини, політичні й правові засоби регулювання громадського

життя покликані підготувати молодь до відповідального та осмисленого життя й діяльності в демократичній правовій державі [48, с. 184].

Важливу інформацію в контексті впливу громадянської освіти на національну свідомість учнівської молоді містить стаття А. Карнаух, в якій розглядаються якості свідомого громадянина: почуття власної гідності, шанування прав людини і вміння їх захищати, уміння мислити критично, політична освіченість, компетентність, знання, визнання і дотримання законів. Зроблено висновок про те, що сучасна громадянська освіта має здійснюватися як органічне поєднання індивідуальної та групової роботи, лекційного монологу та інтерактивних методів (ділові ігри, “мозкові штурми”, ситуаційні випадки, круглі столи, дискусії), залучення юнацтва до участі в дослідницьких проектах, публічних обговореннях актуальних проблем [50, с. 87].

С. Королук вважає, що важлива роль у справі формування національної свідомості учнівської молоді належить управлінню громадсько-активною школою як активною соціально-педагогічною системою, адже школа є активною частиною демократичного суспільства, а демократичні цінності інтегруються в кожний аспект шкільного життя та місцевої громади. Саме такий механізм педагогічного впливу визначено як найбільш дієвий і практично значущий [54, с. 96].

Значну увагу проблемі, що досліджується в магістерській роботі, приділили усвоїх публікаціях О. Пометун і Т. Ремех. Зокрема, визначено деякі особливості змісту і методики, загальні принципи і підходи до ролі і діяльності вчителя “Громадянської освіти”, які значною мірою відрізняють цей курс від традиційного викладання суспільствознавчих предметів. Як особливості змісту і методики курсу визначено його зв’язок з актуальними проблемами життя українського суспільства і громадян, критичним мисленням та набуттям учнями навичок компетентного громадянина, комунікативних умінь, партнерства з однокласниками, вчителями, членами громади. Загальними дидактичними принципами навчання громадянській

освіті автори вважають компетентнісно орієнтований та смислоутворюючий характер навчання, орієнтацію його на громадянські та національні цінності, інтегрованість змісту та інтерактивну організацію навчання [66]. Також наголошується на тому, що навчання учнів громадянської освіти потребує якісної зміни ролі вчителя, який має перетворитися з особи, яка інформує й опитує тих, хто навчається, в організатора діяльності учнів, фасілітатора обговорень, консультанта досліджень учнів [68, с. 17].

В одній зі своїх статей Т. Ремех розкриває сутність й структуру громадянської компетентності учнів, зокрема проаналізовано підходи до розгляду означеної проблеми в науковій літературі, наголошено на значенні сформованої громадянської компетентності учня та описано її вияви, відстежено зв'язок між поняттями “громадянськість” та “громадянська компетентність”. Стверджується, що сформована громадянська компетентність учнів напряду пов'язана з громадянськістю як духовно-моральною цінністю, світоглядно-психологічною характеристикою особистості учня, зумовленою державною самоідентифікацією, усвідомленням приналежності до конкретної країни [69, с. 39].

Надзвичайно важливу проблему соціалізації молоді в умовах соціально-політичних трансформацій порушено у статті П. Сівчук. Так, з'ясовано, що соціалізація учнівської молоді в школах відбувається шляхом засвоєння загально прийнятих у суспільстві соціальних норм і правил, які регулюють поведінку. Причому, суспільство вибудовує усталену систему, складний механізм, що дозволяє охопити всі аспекти і напрямки виховних і організаційних форм процесу соціалізації. У відносно спокійні періоди розвитку суспільства, цей механізм функціонує злагоджено і цілеспрямовано. Проблеми виникають в кризові періоди розвитку (революції, війни, громадянські протистояння), коли механізм соціалізації порушується [73, с. 10].

А. Терещенко проаналізовано ставлення учнів до курсу “Громадянська освіта”, а також окреслено загальні проблеми щодо можливості формування

громадянськості учнівської молоді у навчальному процесі, зокрема: важливість подальшого розвитку школи як демократичної суспільної інституції, залучення учнів до обговорення суперечливих питань суспільного життя, а також до прийняття рішень стосовно власного навчання; зосередження уваги на новітніх практиках, методиках та інструментарії викладання громадянської освіти у контексті підвищення кваліфікації вчителів; необхідність заміни інформаційного підходу до навчання проблемно-діяльнісним, спрямованим на виховання самостійних ініціативних і відповідальних громадян; необхідність проведення досліджень щодо змістового наповнення та добору чітких підходів щодо системного впровадження громадянської освіти, а також моніторингу й оцінки ефективності громадянської освіти у формуванні громадянської компетентності учнівської молоді [75, с. 18].

У статті Л. Шабаєвої розглянуто необхідність та особливості формування комунікативної компетентності у громадянському вихованні особистості учня, а також питання ефективних методів та засобів формування комунікативної компетентності як в урочний, так і позаурочний час. Наголошено на необхідності запроваджувати у практику громадянської освіти та виховання учнів такі методи, прийоми та засоби роботи, які б сприяли не лише поглибленню знань учнів, а були направлені на практичне використання комунікативних навичок. Найбільш ефективними методами у цьому випадку визначено інтерактивні методи навчання [77, с. 69].

О. Шапаренко пов'язує формування громадянськості із розбудовою в Україні відкритого громадянського суспільства. Наголошено, що в умовах трансформації соціуму необхідні ідеї, що інтегрують суспільство, близькі й зрозумілі кожній людині, поза залежністю від віку, статі, соціального статусу, етнічної, релігійної, політичної та професійної ідентичності. Такі ідеї покликані служити консолідації суспільства як цілого, сприяти його постійному розвитку, відтворювати в кожного українського громадянина почуття затребуваності, стабільності й упевненості. Однією з таких ідей

визначено громадянськість, яку важливо формувати засобами освіти, зокрема громадянської освіти в закладах загальної середньої освіти [78, с. 72; 79, с. 131].

Отже, за період кінця ХХ – перших десятиліть ХХІ ст. в Україні нагромаджено значний науково-методичний доробок у галузі громадянської освіти й методики її викладання. Напрацьовані методологічні основи, нові методи та форми навчання громадянської освіти, які враховують потреби формування громадянської компетентності учнів. Останнім часом видана значна кількість публікацій не лише з методики викладання громадянської освіти, але й з питання її впливу на формування національної свідомості учнівської молоді.

1. 2. Джерела вивчення питання

Джерельну базу роботи складають накази, розпорядження й рекомендації міністерства освіти і науки України, програми і навчально-методичні посібники й матеріали для спеціальних курсів з громадянської освіти для старших класів, авторські педагогічні розробки з цієї тематики.

Так, в законі України “Про повну загальну середню освіту” від 13. 07. 2020 р. в статті 3 чітко зазначається про цілі громадянсько зорієнтованого навчання учнів, зокрема забезпечення “всебічного розвитку, навчання, виховання, виявлення обдарувань, соціалізації особистості, яка здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і здобуття освіти упродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності, дбайливого ставлення до родини, своєї країни, довкілля, спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству...” [6].

Взаємозв’язок між громадянською освітою в старшій школі і формуванням національної свідомості учнівської молоді чітко простежується

у “Концепції розвитку громадянської освіти в Україні”, яка є основою для формування планів розвитку громадянської освіти в Україні, містить докази актуальності питання, пояснення того, як автори визначають громадянські компетентності та громадянську освіту, бачення кінцевого результату та дорожню карту розвитку громадянської освіти на найближчі роки. Зокрема, зазначено перелік ключових компетентностей учнів: “розуміння власної громадянської ідентичності, державної приналежності, національної, етнічної та культурної ідентичностей, повага до інших культур та етносів; здатність плекати українські традиції та духовні цінності, володіти відповідними знаннями, вміннями та навичками, поділяти європейські цінності, спроможність реалізувати свій потенціал в умовах сучасного суспільства; розуміння значення національної пам’яті, особливості її розвитку, впливу на суспільно-політичні процеси; знання принципів демократії та здатність застосовувати їх у повсякденному житті; розуміння та сприйняття цінності прав та свобод людини, вміння відстоювати свої права та права інших” [11].

Важливим джерелом є навчальна програма для закладів загальної середньої освіти “Громадянська освіта (інтегрований курс) 10 клас” (2022 р.), в якій також чітко визначаються актуальність та основоположні засади курсу, мета і компетентнісний потенціал курсу, його зміст, структура й особливості навчання [2].

У навчальному посібнику “Громадянська освіта в умовах безпекових викликів і загроз” міститься широкий спектр дидактичних і методичних розробок і матеріалів, корисних для повсякденної навчально-педагогічної роботи вчителів-предметників, пропонуються оптимальні шляхи імплементації зарубіжного досвіду у вітчизняну освітню практику, практичні поради з їх використання, презентуються й ілюструються на прикладах практики використання інтерактивних технік у системі навчання учнівської молоді громадянської освіти [1].

Вагомий джерельний потенціал для написання роботи містить посібник “Громадянська освіта. 3D Демократії: думаємо, дбаємо, діємо”, який містить

навчально-методичні матеріали, що надають можливість вчителям обрати найбільш оптимальні педагогічні форми та методи для знайомства школярів з основними принципами функціонування громадянського суспільства та демократичної держави. Навчально-методичне забезпечення посібника базується на інтерактивній методиці та передбачає навчання учнів аналізу та оперуванню інформацією, створення позитивної атмосфери співпраці та соціальної комунікації, розробку різноманітних проєктів для реалізації активності в школі та місцевій громаді [3].

Важливим джерелом є також посібник для вчителя “Медіаграмотність”, авторами якого є сучасні американські медіапедагоги Сінді Шейбе і Фейз Рогоу, що являє собою сформований протягом останніх трьох з половиною десятиліть в США освітній підхід до викладення медіаграмотності. Цей підхід спирається на базові принципи медіаосвіти, зафіксовані в “Ключових принципах освіти з медіа грамотності” в США: дослідження, грамотність та інтегрованість. За допомогою вміщених матеріалів і тренінгів можна навчитися інтегрувати медіаграмотність у різноманітні освітні практики, знайти багато практичних ідей щодо заходів і чимало прикладів повних занять [18].

Отже, опрацювання зазначених джерел дало змогу поглибити інформаційний потенціал вітчизняних і зарубіжних наукових досліджень з теми, досягнути мети дослідження, вирішити поставлені завдання і сформулювати обґрунтовані висновки.

Висновок до розділу 1

Отже, наукова і навчально-методична література з теми дослідження є достатньо чисельною та інформативною. Її аналіз засвідчує, що найбільш вивченими є питання теоретичного осмислення актуальності громадянської освіти на сучасному етапі, зокрема в контексті її важливості для формування повноцінного – активного й відповідального – громадянського суспільства.

Водночас, потребують подальшого вивчення питання безпосереднього впливу громадянської освіти на національну свідомість учнівської молоді, зокрема вдосконалення й розширення спектру методичного інструментарію задля досягнення максимального громадянськоформуючого ефекту. Станом на сьогодні це питання розробляється шляхом публікації вчителями громадянської освіти власного досвіду використання інформаційного потенціалу цього освітнього компоненту для максимального впливу на свідомість учнів, але є потреба його осмислення у вигляді окремих цілісних систематизованих праць наукового і методологічного характеру.

Джерельна база роботи також є достатньою репрезентативною для висвітлення обраної для дослідження теми, а її інформаційний потенціал цілком достатній для розв'язання визначених завдань дослідження.

РОЗДІЛ 2. ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

2.1. Актуальність громадянської освіти для суспільства

Загальновідомо, що основою демократичного ладу є людина, спроможна розкрити його потенціал, для якої демократія є природним середовищем задоволення особистих та суспільних інтересів. Саме за демократії можливий повноцінний розвиток громадянського суспільства – сфери самовиявлення вільних індивідів та їхніх добровільно сформованих асоціацій, для якої властиві горизонтальні, не санкціоновані державою зв'язки між громадянами, що мають справді колективний характер. Сучасна демократія вимагає від особи не лише політичної активності, а й усвідомлення нею власної ролі й значення в житті суспільства, а також дій відповідно до власних переконань і цінностей [45], що власне і є ключовим завданням громадянської освіти.

Після відновлення у 1991 р. незалежності в українському суспільстві проблема необхідності впровадження та ефективності громадянської освіти гостро зазвучали на порядку денному, привертаючи увагу як науковців, так і практиків державного управління у галузі освіти. Подекуди чинна влада ініціювала зміни у навчальних програмах та змісті навчальних дисциплін з метою досягнення цілей, корисних насамперед для політичної сили, яку представляла. Яскравою ілюстрацією цього є той факт, що найчастіше в Україні об'єктом змін поставала така дисципліна, як історія, яка, як відомо, не лише тлумачить минуле нації, а й визначає її майбутнє [22, с. 10].

Упродовж першого десятиліття XXI ст. в Україні було здійснено заходи з впровадження системи громадянської освіти: опубліковано експериментальні підручники, розроблені Всеукраїнською асоціацією вчителів історії та суспільних дисциплін “Нова Доба”. Такі підручники, як

“Ми – громадяни України”, “Мистецтво жити в громаді”, “Вчимося бути громадянами”, “Вчимося обирати”, “Живемо за правилами” проходили апробацію у закладах загальної середньої освіти. В цілому у державі також діяли експериментальні майданчики, проводилися конференції та семінари, Академією педагогічних наук України розроблено проєкт концепції громадянського виховання. Незважаючи на відмінність підходів, методик та масштабу національних систем громадянської освіти, єдиною залишається їхня мета – виховання громадянина, який цінує та готовий відстоювати ідеали свободи, демократичні цінності й права людини [44, с. 17].

Завдання створеного у 1999 р. при Києво-Могилянській академії Інституту громадянської освіти як науково-дослідного та методичного центру полягало у вивченні актуальних проблем політичної культури, розробці навчальних програм з громадянської освіти, методичних матеріалів та посібників. В Інституті було розроблено Концепцію громадянської освіти, навчальний курс для ЗВО “Політика громадянської освіти”, укладено та видано збірник статей із політичної культури, працівники Інституту створили веб-сторінку “Політична наука та громадянська освіта в Україні”, була організована робота над дистанційним курсом з громадянської освіти тощо.

Найбільш відомою та організаційно розробленою практичною спробою розв’язати проблему був свого часу проєкт “Громадянська освіта – Україна” (2005 – 2008 рр.), як продовження проєкту “Освіта для демократії в Україні” (2000 – 2002 рр.). Основною метою проєкту було створити засади для консолідації громадянської освіти в новій 12-річній системі шкільної освіти на національному рівні. В рамках проєкту було запроваджено підготовку з громадянської освіти у педагогічних університетах та інститутах післядипломної педагогічної освіти, розроблено систему для підтримки у викладанні громадянської освіти дітям з особливими потребами, підтримано діяльність асоціацій та спілок вчителів громадянської освіти та організовано позашкільні заходи з поширення демократичних принципів [69, с. 36].

Чимало проєктів у сфері дослідження громадянської свідомості та підвищення ефективності громадянської освіти проводилися за підтримки Міжнародного фонду “Відродження”. До таких ініціатив можна віднести проєкт “Громадянська освіта в Україні: рівень ефективності взаємодії вищої, середньої школи та неформальної освіти”, який реалізовує громадська організація Фонд “Європа XXI”. Слід відзначити й спроби різних недержавних організацій долучитися до розв’язання проблеми розвитку демократичної політичної культури через громадянську освіту, зокрема проєкт “Мережа громадянської освіти”, який реалізовувався Радою міжнародних досліджень та обмінів (IREX), проєкт “Впровадження інноваційних технологій у громадянську освіту” громадської організації “Центр демократичного лідерства” та інші [54, с. 95].

Водночас, потрібно зауважити, що більша частка фінансування вище зазначених проєктів надходила від зарубіжних донорів, що, своєю чергою, обумовлювало короткотерміновий характер усіх починань. Максимальний термін реалізації проєктів – 3–5 років, однак більшість проєктів реалізовувалися в середньому упродовж року. Зрозуміло, що значних перетворень у свідомості та значних досягнень у сфері громадянської освіти за такий короткий термін годі було очікувати.

Як зазначають більшість дослідників, система громадянської освіти потребує суттєвих змін як у змісті, так і у методології викладання. Знання своїх громадянських прав та обов’язків, а також громадянська позиція української молоді тривалий час (до подій Революції Гідності і анексії РФ Криму) залишалися досить аморфними. Причому, індикатором низького рівня політичної культури та низької ефективності громадянської освіти вважався той факт, що українські виборці віддають свої голоси на виборах, керуючись “ірраціонально-емоційними” критеріями, здебільшого вже наперед не довіряючи своїм обранцям [49].

Коріння проблеми низької ефективності громадянської освіти у пострадянській Україні слід шукати передусім в історії. Адже десятиліття

панування тоталітарного режиму, репресій, залякувань, ошукувань українського народу та зрад національних інтересів з боку очільників держави, небаченої за рівнем корупції та зловживань завжди “злочинної” влади (саме таким є традиційно пануючий стереотип), яка усіма можливими методами “придушувала” дух боротьби за правду, не могли не позначитись на політичній культурі та політичному дискурсі, що панували в українському суспільстві та створювали суттєві перешкоди на шляху його розвитку. Окремі світлі моменти історії, позначені приходом більш демократичної влади, були нетривалими і не принесли результати, які би відклалися у суспільній свідомості у вигляді стабільних громадянських орієнтирів. Часто моменти сплеску громадянської активності у боротьбі за справедливість та законні інтереси закінчувалися черговим розчаруванням, відклалися у суспільній психології у комплексах меншовартості, невпевненості у своїх силах, песимізму та укоріненого у свідомості стереотипу вічного протистояння держави (або влади) і народу, який себе ніколи не ототожнював з останньою [21, с. 27-28].

Зокрема, на рівні змісту освітньої галузі “Суспільствознавство” основними тривалий час визначалися такі проблеми, як: перевантаження змісту затеоретизованими темами, дублювання деяких змістових ліній в різних предметах галузі, недостатність або й відсутність діяльній складовій, відсутність цілісного підходу, системи наступності від молодшої до старшої школи. Натомість система громадянської освіти повинна містити такі основні компоненти навчальної програми, як: 1) теоретичні джерела і різноманітні напрями розвитку демократичної думки у світі; 2) компонент, який би допомагав учням зрозуміти, як демократичні ідеї були втілені у конкретні соціально-політичні інституції і реалізовувалися на практиці за різного часу у країнах світу; 3) аналіз історії розвитку демократії у своїй країні; 4) інформація, знання якої допомогло би учням розуміти сучасний стан демократії у світі, де вона існує, де за неї борються і які є її альтернативи [30, с. 49].

Проведені соціологічні дослідження також засвідчували низьку ефективність переважаючих навчально-виховних методів, які застосовувалися у громадянській освіті. Так, у більшості шкіл домінували інформаційно-рецептивні та репродуктивні, а не пошуководіяльнісні методи навчання. Активне залучення учнів в обговорення важливих політичних, соціальних проблем, таким чином, нівелювалося [75, с. 14].

На нашу думку, проблема низької ефективності громадянської освіти та виховання в Україні, криється, передусім, в особливостях суспільної психології. Відправними пунктами для розуміння причин проблеми дослідники визначають такі: по-перше, не можна погодитись з поширеною думкою, що в Україні концепція громадянської освіти “сприймається просто як синонім патріотизму”, адже таке хибне враження впливає з простого огляду змісту підручників, однак, потреба у вихованні патріотичного громадянина є зовсім не безпідставною, адже неможливо виховати активну громадянську позицію у людей, які мріють полишити свою країну назавжди і не вірять у її потенціал (що, на жаль, підтверджується численними соціологічними дослідженнями). В Україні комплекс меншовартості, що століттями складався та закріпився у ментальності через сумні події, на які, на жаль, багата українська історія, заважає реалізувати мрії та надії молодих українців, применшуючи їх віру у краще майбутнє своєї Батьківщини [36, с. 12].

Цілком зрозуміло, що патріотизм починається з уроків історії, рідної мови та літератури, тому й не дивно, що у незалежній Україні справжнього патріотизму у посттоталітарний період так і не прищеплено, адже мовна політика постійно залишалася найбільш суперечливою проблемою, а погляди та оцінки української історії різняться до радикально протилежних. За таких умов роль і значення громадянської освіти неабияк зростають.

Окрім всього, суттєвою перепорою для виховання активної громадянської позиції в українській молоді довгий час залишався песимізм та невпевненість у своїх силах, які подолати можливо лише навчаючи молодь

практичним навичкам захисту своїх інтересів та усіляко допомагаючи їй досягти успіху у цьому. Однак, це до сих пір було неможливим, адже самі вчителі таких навичок не мали, а навчання їй часто зводилося лише до викладу теоретичних знань, які, на жаль, часто розбігаються з практикою. Недарма дослідники підкреслюють необхідність так званої “ресоціалізації” педагогічних кадрів, формування у педагогів позитивного ставлення до демократичних цінностей, готовності до прийняття нових форм взаємодії у соціальних групах [31, с. 27].

У щоденному освітньому процесі, а надто у сфері реалізації учнями своїх прав, вчителі та учні опиняються частіше по різні сторони барикад: недарма нерідко можна почути нарікання представників адміністрації шкіл на сучасну молодь, яка намагається боронити свої права і робить це у досить “грубий” спосіб, забуваючи про свої обов’язки щодо наставників та інших дорослих. У такому психологічному кліматі, коли вчителі і адміністрація шкіл самі подекуди не зацікавлені у розвитку активної позиції учнів, неможливо виховати їй активну громадянську позицію, потрібну для розв’язання важливих суспільних проблем, з якими стикається молодь поза навчальним процесом.

Також потрібно пам’ятати, що громадянська освіта та виховання неефективні, якщо дієвість цінностей та принципів існування громадянського суспільства не підкріплені реальним прикладом. Як справедливо зауважують дослідники, найкраща школа демократії – це практична участь у житті демократичного суспільства. І важко “навчати демократії”, коли молодь бачить, що її не існує в державі [50, с. 83]. Нормативний підхід, що лежить в основі громадянської освіти в Україні, вкрай гостро оголює всі вади суспільних відносин, зокрема, між владою та народом, та вселяє у молодь глибоку недовіру до владних інститутів, що згодом призводить до правового нігілізму.

Наступна проблема має яскраво виражений моральний аспект, адже демократичні цінності залишаються лише примарним ідеалом, якщо вони не

практикуються в реальності і часто конфліктують з власними цінностями сучасної української молоді та її оточення. У просякненому корупцією суспільстві молоді люди подекуди навіть у власних родинх стикаються з прикладами порушень. Хіба може навіть найкращий вчитель навчити чесній, принциповій позиції нетерпимості до порушень закону та прав людини, якщо у родині діти часто стикаються з такими випадками та звикають користуватися з благ, які з'являються у родині внаслідок або корупційних діянь, або інших зловживань та порушень закону батьками [56, с. 77].

Яскравою ілюстрацією до ситуації невіри у дієвість принципу верховенства права та рівності усіх перед законом, без яких неможливе громадянське суспільство, є поява у сучасному лексиконі нового поняття “мажори”, яким, очевидно, уроки громадянської освіти не потрібні. Вони навчаються з прикладу власних батьків. Тільки реальні, а не показові, моральні цінності громадянського суспільства, внутрішньо притаманні молодим людям здатні стати запорукою безперервного процесу розвитку та вдосконалення громадянського суспільства. Але процес прищеплення таких цінностей через виховання є тривалим і вимагає значних вольових зусиль та жертви власними інтересами заради блага громади, суспільства чи держави. Беззаперечно, моральні цінності демократичного громадянського суспільства повинні виходити у практичну сферу – у простір комунікації, і, головне, ставати імпульсом для практичної дії. Етика має на меті моральнісне вдосконалення людини, що уможлиблюється лише рівнем особистого розвитку на основі власного сприйняття соціальних чеснот [70, 138].

Серед важливих суб'єктивних якостей та вмінь, на виховання яких повинна бути спрямована громадянська освіта в Україні, є також критичне мислення, вміння долати стереотипи та йти на компроміс. Демократія можлива лише там, де виховується повага до іншого (у першу чергу, ідейного опонента), повага до його прав, думок, вчинків (ідея толерантності до індивідуальних відмінностей та, водночас, рівності всіх перед законом, що

лежить в основі суспільного порядку) [71]. В українському суспільстві тут спостерігається глибокий конфлікт та чимало суперечностей.

Якщо проаналізувати суспільний дискурс навколо питання влади та стосунків із нею, то стає очевидним переважання інформації негативного контексту: про зловживання владою та службовим становищем, про розкрадання народних багатств, про безкарність представників олігархічних кіл, які формують політику у країні і т. п. Такий стан речей не лише відображає пануюче ставлення до влади, а й ще раз підкріплює вже і так загострені проблеми (песимізму, недовіри до влади, відсутності поваги до інших та до закону), про які йшлося вище.

Актуальність побудови системи демократичної громадянської освіти в школі обумовлена вищезазначеними реаліями політичного життя України, а також спонтанністю, неузгодженістю та безсистемністю зусиль, спрямованих на його демократизацію, низьким рівнем суспільного прийняття демократичного ладу та довіри до нього; недемократичністю відносин між державою та суспільством і державою та особою [76].

Таким чином, нагальною потребою для вдосконалення процесу впровадження громадянської освіти та підвищення її ефективності є:

- проведення навчальних семінарів для учасників цільових груп компетентними спеціалістами, які мають практичний досвід у сфері політики, організацій громадського сектору та державних установ;
- впровадження програм покращення поінформованості та підвищення компетенції вчителів у сучасних політичних тенденціях;
- активне залучення у сферу розвитку громадянської освіти на рівні школи відповідних громадських організацій;
- надання можливості вчителям підвищувати свою кваліфікацію в альтернативних інституціях;
- організація ресурсних центрів з громадянської освіти;
- налагодження тісної співпраці між педагогічними університетами, професійними громадськими організаціями, з одного боку, та обласними

інститутами післядипломної педагогічної освіти, методичними кабінетами, регіональними управліннями і відділами освіти, з іншого;

- налагодження тісної співпраці молодіжних організацій з органами державної влади та стимулювання останніх до створення інформаційної продукції орієнтованої на дітей (прикладом цього може бути створення “дитячої” сторінки офіційних порталів органів державної влади та органів місцевого самоврядування);

- створення та поширення у суспільстві позитивного дискурсу і конструктивного діалогу навколо політичних проблем;

- інтенсифікація позакласної роботи учнів, де вони змогли б здобути та вдосконалити свої навички участі у громадському житті [73, с. 10].

Важливо також підкреслити і потребу у зміні акцентів при визначенні показників якості політичної освіти з оцінки успішності засвоєння конкретної інформації (це лише проміжне завдання політичної освіти) на оцінку рівня таких характеристик, як здатність до продуктивної взаємодії, толерантність, відповідальність, готовність до самостійного вибору, ставлення до демократичних цінностей тощо.

Більш активне застосування інтерактивних, інформаційних та креативних методів у викладання курсів громадянської освіти здатне суттєво підвищити її ефективність. Вміння вчителя вести відкритий, чесний діалог з учнями на важливі суспільні теми і, водночас, толерантність та повага до думок опонента – ключові вміння педагога, яким він, на власному прикладі, повинен навчити і своїх учнів [23, с. 49; 27, с. 31].

Отже, враховуючи вже існуючий досвід та напрацювання у сфері громадянської освіти, а також виклики на шляху розвитку в Україні демократичного громадянського суспільства, серед яких і внутрішні проблеми у системі громадянської освіти, слід інтенсифікувати зусилля держави, громадських організацій, що працюють у цій сфері, у напрямку переосмислення ролі громадянської освіти та виховання, модернізації освітнього процесу та внутрішніх позитивних змін у суспільстві в цілому.

2.2. Ціннісний фундамент й історичний контекст становлення громадянської освіти

В контексті навчання учнів громадянської освіти потрібно постійно пам'ятати, що особливе значення для формування громадянської позиції молоді має засвоєння цінностей демократичного суспільства, що передбачає аналіз ціннісних аспектів громадянської освіти. Під цінностями розуміються “почуття людей, які диктують визнати цінність такою, що стоїть понад усім і до чого можна прагнути, ставитися поважно, шанобливо, що можна споглядати. Цінність не є властивістю якоїсь речі, вона – сутність і, водночас, умова повноцінного буття об'єкта” [21, с. 27].

Методологія і практика аналізу сучасних педагогічних парадигм з акцентуванням ролі аксіологічних (ціннісних) чинників досить повно розкриті у Національній доктрині розвитку освіти, законах України, що регламентують освітню сферу. Зокрема, у Національній доктрині розвитку освіти йдеться про необхідність постійного оновлення змісту освіти та організації освітнього процесу відповідно до демократичних цінностей, виховання покоління людей, здатних оберігати та примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства. Особливо наголошується на необхідності формування національних цінностей, запровадження освітніх інновацій, інформаційних технологій, збереження та збагачення українських культурно-історичних традицій, формування в учнів сучасного світогляду, розвиток творчих здібностей і самореалізації особистості. У законі України “Про освіту” йдеться про основні принципи освіти, якими є рівність умов кожної людини для реалізації її здібностей, всебічного розвитку, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей, зв'язок з національною історією, культурою, освітою [6; 8, с. 5].

Цінності спрямовують, організовують, орієнтують поведінку людини на визначення цілей діяльності. Людина пізнає світ через призму цінностей, і протягом усього життя вони регулюють її соціальну поведінку. Відповідно

до гуманістичної теорії А. Маслоу і К. Роджерса сучасна освіта: виходить із загальнолюдських цінностей, узгоджених з конкретними цінностями інших етнокультур; має на меті самореалізацію особистості; орієнтується на розвиток особистості, що відбувається цілісно, у єдності розуму і відчуттів, душі і тіла; утверджує права людини на вільний вибір змісту, форм, режиму освіти; здійснюється за умов державної та громадської підтримки, уваги, співпраці, а не формального керівництва. В умовах значного зростання ролі освіти в усіх складниках суспільного життя й у зв'язку із загостренням питань, пов'язаних зі смыслом буття людини, її перспектив та ціннісних орієнтирів, помітно зростає роль аксіологічних засад педагогічної науки, що знайшло відображення у створенні нової галузі знання – педагогічної аксіології [21, с. 28].

Змістовими компонентами педагогічної аксіології є демонстрація багатоманітності наявних систем ціннісних орієнтацій; реальний плюралізм спрямованості людей, що взаємодіють у процесі виховання; розробка й обґрунтування системи методичних процедур, які дають змогу виявляти й враховувати системи ціннісних орієнтацій реального життя; розробка й обґрунтування науково-методичного інструментарію, який уможливорює пояснення системи диспозицій, що реально регулюють інтерперсональні стосунки.

Аксіологічний підхід органічно притаманний громадянській освіті, оскільки вона розглядає людину як найвищу цінність суспільства й самоціль суспільного розвитку. У цьому зв'язку аксіологія, яка є більш загальною стосовно гуманістичної проблематики, може розглядатися як основа нової філософії освіти і, відповідно, методології сучасної гуманітарної освіти [11].

Якщо врахувати, що освіта – це фундаментальна основа й одне з джерел створення реальної картини про справжні та уявні цінності людини в різних життєвих сферах, то розробка її ціннісної складової є необхідним і значущим кроком на шляху до вдосконалення, розробки стратегії і розвитку. У цьому процесі слід враховувати історичність ціннісних національних

орієнтирів, їх здатність знаходити на новому етапі цивілізованого розвитку новий зміст, не ігноруючи аксіологічну складову. Проблема формування виховних цінностей вже розроблялася дослідниками, які проаналізували сутність і основний зміст цієї категорії (“цінність”), виявили її джерела і запропонували відповідні класифікації для виховної системи. Зокрема, визначено, що виховні цінності – це духовні й матеріальні феномени, що позитивно впливають на людину через суб’єктивно-об’єктивні суспільні умови, обставини, стосунки. Одним з важливих аспектів, що розкриває їх сутність, є наявність ідеалу особистості, сучасних уявлень про сутність і призначення людини, що зумовлює її розвиток [29, с. 8-9].

В процесі викладання громадянської освіти важливо пам’ятати, що виховні цінності – це такі якості, властивості, прагнення особистості, які мають багатий внутрішній потенціал і здатні за певних соціальних умов зробити дитину щасливою і корисною для суспільства. Принциповою є ідея про те, що виховні цінності складають духовну основу, базисний духовний компонент особистості, визначають сутність її внутрішнього світу. Природно, що це духовне ядро особистості виявляється у спрямованості й світогляді людини, у її знаннях, уміннях і життєвій силі, є особистісною характеристикою в соціально обумовлених відносинах, діяльності й спілкуванні [63, с. 29].

В методичній літературі зазначається про наявність таких основних інтегративних джерел виховних цінностей, як генетичний, індивідуально-особистісний, природний, соціумний, соціально-космічний, у яких найважливішим базисним джерелом вважається природа, яка породжує такі цінності, як людяність, відкритість, краса світу, замилювання, відповідальність. Головною цінністю соціуму як одного з невичерпних аксіологічних джерел є людина, саме вона – природна і всеосяжна цінність і творець виховних цінностей. Соціум і, насамперед, люди продукують ідеї, знання, образи, що перетворюються на духовно-ідейні інформаційні потоки.

До них належать і виховні цінності державної ідеології, наукові, етичні, релігійні й естетичні цінності [43, с. 57].

Цінності залежать від норм, правил і настанов, які регулюються суспільством і до яких належать:

- гарантовані законом або звичаями громадські свободи (совість, волевиявлення, місце проживання, рівність перед суспільством і законом тощо);
- конституційні або традиційно-суспільні гарантії та загальна впевненість у завтрашньому дні;
- моральні норми спілкування між людьми;
- свобода пізнання і самовираження, зокрема через рівень освіти, образотворче та інші види мистецтва, максимальна віддача сил і здібностей людям, суспільству із одержанням від них знаків уваги;
- відчуття особистої необхідності для суспільства, групи, а через це – й необхідності самої себе;
- можливість утворення соціальних груп різного ієрархічного рівня і вільного спілкування з особами свого кола – своєї етнічної, соціальної, трудової, економічної групи і її статево-вікових модифікацій як безпосередньо, так і через засоби інформації;
- усвідомлення своєї статі і віку, узгодження їх із суспільними нормативами;
- наявність або можливість утворення сім'ї як соціальної ланки;
- відповідність історично сформованих стереотипів та ідеалів реальним суспільним нормам (збіг індивідуальної картини світу з реальною дійсністю) або терпимість суспільства до індивідуальних стереотипів, які відрізняються від суспільних норм, що склалися (якщо вони не переходять у патологію);
- рівномірність інформаційно-пізнавального середовища;
- певний соціальний фон для задоволення інших потреб людини [78, с. 68].

Від правильного розуміння сутності визначальних цінностей залежить і формування громадянськості, що є складною соціокультурною проблемою. На даний момент існують різні напрямки й точки зору як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі на формування громадянськості, що ускладнює чітке формулювання її цілей, завдань, напрямків розвитку, змісту, методів, організаційних форм. Необхідність розробки даної теми та рівень розробки деяких її аспектів вступають у все більш очевидне протиріччя між об'єктивною потребою у розбудові громадянського суспільства та у розробці теоретичних основ розвитку вітчизняної громадянської освіти й підходами, що склалися в практиці їх функціонування. Багатовимірність феномену громадянськості й різноманітність її інтерпретацій і тлумачень, всебічність прояву в процесі формування громадянина України обумовлюють необхідність звернення до цього поняття з принципово нових позицій [74].

Правова форма взаємовідносин держави і суспільства відбивається у визнанні відносно незалежного існування і функціонування правової держави і громадянського суспільства. Держава загалом не може ототожнюватись із суспільством тому, що у такому випадку і суспільство, і державу необхідно було б характеризувати як режим тоталітаризму. Проте між державою і суспільством повинна дотримуватись певна дистанція, яка і забезпечує демократію, відповідний рівень свободи суб'єктів громадянського суспільства. Водночас, ця межа відносна, а не абсолютна, бо держава за своєю сутністю є необхідною для існування і розвитку громадянського суспільства [32, с. 38].

У співвідношенні суспільства і держави можна виокремлювати різні етапи, які відрізняються між собою притаманними їм формами, принципами, методами, механізмами і т. ін., але усі вони врешті-решт демонструють ту роль і місце, які посідала держава в громадянському суспільстві. Ця роль і місце суттєво змінювалися з плином часу і дійшли тієї межі, коли в системі суспільних зв'язків домінуючим є їхній зв'язок, що ґрунтується на принципах саморегуляції і самоуправління, за якими має перебудовуватись і

формуватись державність. Проблема формування громадянського суспільства не може вирішуватись вольовими, а тим більше авторитарно-владними методами, оскільки у становленні громадянського суспільства, зокрема в Україні, вирішальну роль повинен відіграти не суб'єктивний фактор, а об'єктивний, природно-історичний процес розвитку суспільства, де люди відіграють найважливішу роль, як головна виробнича сила суспільства, основний суб'єкт створення матеріальних і духовних цінностей. Саме сучасним поколінням людей довелося сформувати громадянське суспільство, тобто відштовхуючись від уже досягнутого у освіті й культурі, збільшуючи багатства українського суспільства, забезпечити його еволюційний прогрес.

Закономірності соціальної психології вимагають від педагогів також не допустити в учнівській молоді песимізму, відчаю щодо можливості формування громадянського суспільства. Історія розвитку людства знає надзвичайно багато позитивних і негативних прикладів, що звеличували або принижували силу духу людини і тим самим вирішували долю народів: були пригнічені і темні натовпи, що полювали і спалювали відьом, але їй відомі і горді та незалежні афіняни і римські громадяни [53, с. 74].

Громадянське суспільство органічно взаємопов'язане з державою, воно не існувало до держави і поза державою і, водночас, громадянське суспільство володіє стосовно держави верховним суверенітетом, сенс якого полягає в тому, що саме інтереси громадянського суспільства мають у країні пріоритет щодо державних інтересів, структури державного апарату, форм держави, державно-правового режиму і т. ін. Це особливо наочно виявляється у сфері захисту прав і свобод громадянина, де громадянське суспільство може і повинно діяти як сила, що не залежить від держави [38, с. 59]. І це все потрібно пояснювати молоді.

Громадянське суспільство в особі спочатку самодіяльних асоціацій людей (релігійних і політичних корпорацій, гільдій, прошарків, пізніше – кооперативів, профспілкових комітетів та інших), покликаних відобразити і

захищати їх групові та індивідуальні інтереси і права, вступає в особливі відносини з державою, для розуміння яких важливо врахувати таке. Якщо держава знає різні форми і режими правління – республіканські і монархічні, демократичні і недемократичні, – то для громадянського суспільства на рівні політики характерна демократична форма існування. Чим більш розвинутим є громадянське суспільство, тим більше підстав для демократичних форм держави. І навпаки: чим менш розвинутим є громадянське суспільство, тим більше підстав для існування авторитарних і тоталітарних режимів державної влади [48, с. 183].

Розглядаючи ціннісні аспекти формування громадянського суспільства, слід також звернути увагу на те, що воно у різних країнах є далеко не однаковим. Громадянське суспільство – це не стереотип, а ідея, яка передбачає практичне втілення з урахуванням традицій, історії, менталітету населення. У громадянському суспільстві, сформованому переселенцями, люди боролись за незалежність проти англійської монархії, поступово впроваджували у суспільство найбільш йому притаманні принципи соціального життя. Серед них найважливішим вважався принцип особистої свободи, що пізніше разом з принципом недоторканності приватної власності заклав основи громадянського суспільства у США. Насамперед ці принципи були закріплені у Конституції США 1787 р. і в американському законодавстві, хоча спочатку не поширювались на негрів-рабів, а пізніше почали зводитись до регламентування усієї сукупності політичних та економічних основ громадянського суспільства [67, с. 23].

Іншим був процес формування громадянського суспільства у Франції. Він розпочався з Французької революції, яка заклала основи нової держави та становлення демократичних політичних інститутів суспільства, зруйнувавши натомість старі суспільні відносини. Проте, процес цей був складним і тривалим. Досить згадати, що на цьому шляху було декілька спроб реставрації монархічного режиму, революцій та збройних повстань, насильницьких дій як з боку правлячих кіл, так і народних мас. Про

складність створення французького громадянського суспільства свідчить той факт, що у різні роки у Франції приймалися три монархічні конституції та шість республіканських, існували два режими, які не були конституційно оформлені, а також чотири тимчасових правління. До того ж слід взяти до уваги, що кожна влада по-своєму вирішувала питання формування громадянського суспільства, гальмуючи, або, навпаки, стимулюючи його розвиток [46, с. 48].

Громадянське суспільство на українських теренах має глибоке історичне коріння та етнонаціональну традицію, що сягають сивої давнини та створюють його унікальну та неповторну специфіку, зумовлюють формування притаманного лише Україні типу громадянськості. Задоволення матеріальних та духовних потреб людини визначали необхідність формування різних елементів людської самоорганізації та самореалізації українського суспільства [79, с. 128]. Громадянське суспільство йде еволюційним шляхом розвитку, а в Конституції України фактично зафіксовані базові засади його розбудови, зокрема зазначається: “дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями” [78, с. 69].

За тривалий період від часу відновлення у 1991 р. незалежності накопичено значний досвід громадянської самоорганізації та самореалізації, що знайшли свій активний прояв у формуванні громадських організацій та рухів, політичних партій, засобах масової інформації, а також – виборах, референдумах, коаліціях, опозиції, лобізму, групах тиску, місцевому самоврядуванні тощо. Тобто, маємо досить потужний організаційно-структурний потенціал, який дає можливість громадянам реалізовувати власну владну волю – брати участь у процесі прийняття рішень

з життєво важливих питань і здійснювати контроль за їх реалізацією [80, с. 21].

Проте, довгий час реальний вплив цих структур був незначний, а їх можливості обмежені. Склалася ситуація, що мала місце на українських теренах на початку ХХ ст. і знайшла свою влучну оцінку в одного з лідерів українського національно-визвольного руху С. Петлюри, на переконання якого “там, де національна свідомість широких народних мас перебуває ще на порозі формування, там де вона виходить, так би мовити, зі стадії ембріону і шукає тільки відповідних форм для своєї реалізації, там, звичайно не можна більшого вимагати від національно-політичних формувань” [14, с. 43].

Формування засад громадянської культури забезпечується, перш за все, якісною за змістом і формою системою освіти, яка реформується сьогодні з урахуванням вітчизняного та зарубіжного досвіду. Трансформаційні перетворення національної освітньо-виховної системи передбачають формування соціально-активної самодостатньої особистості з гуманістичними цінностями, громадянською свідомістю та цілісною системою знань шляхом пізнання і самопізнання, розвитку і саморозвитку, творення і самотворення, визначення і самовизначення, реалізації і самореалізації [38, с. 61].

Нова змістова наповненість блоку дисциплін гуманітарного циклу, що склалася за роки незалежності України, сприяє становленню кожної людини як особистості нового типу, формуванню її духовної культури, вихованню громадянина в кращому розумінні цього слова, дозволяє долучитися до важливих компонентів громадянської культури. Українські та і європейські реалії, де перевага надається вивченню фундаментальних дисциплін, вимагають змін у ставленні до дисциплін гуманітарного циклу, бо, як свідчить історичний досвід людської цивілізації, помилки у соціальній сфері людського буття коштували їй куди дорожче, ніж технологічні прорахунки [55, с. 69].

Учнівська молодь має також чітко розуміти, що на відміну від Західної Європи, де громадянське суспільство формувалося внаслідок тривалої перманентної еволюції і знаходиться в процесі модернізації сьогодні, в Україні на різних етапах історичного розвитку існували лише його окремі елементи, які так і не стали завершеною системною структурою. Цим зумовлюється ще одна особливість становлення громадянського суспільства в сучасній Україні – визначна роль держави та ініціювання цього процесу, як правило, революційним шляхом зверху. Розбудова української держави та громадянського суспільства співпадає у часі на противагу постсоціалістичним країнам Східної Європи (Польща, Угорщина), які на момент розпаду існуючої системи мали всі атрибути державності. Тому для нас, як ніколи, важливим є розбудова міцної суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави з прозорою державною політикою та цивілізованими механізмами взаємодії з громадянським суспільством [53, с. 57].

Як відомо, однією з головних умов забезпечення соціально-політичної стабільності є належний розвиток громадянського суспільства. Саме тому створення громадянського суспільства віднесено до пріоритетних національних інтересів. Це означає, що розв'язання проблеми інтенсифікації процесів його становлення як одного із ключових чинників забезпечення суспільно-політичної стабільності є досить актуальним завданням. За роки незалежності в Україні склалась мережа інститутів громадянського суспільства, завдяки яким суспільне життя набуло певних рис громадянського суспільства, рис, які істотно відрізняють його від життя за комуністичного режиму. Формально існує правове поле, необхідне для захисту прав особи та для її добровільної участі у вирішенні громадських справ [62, с. 48].

Існує доволі розповсюджений стереотип про те, що громадянське суспільство не можна будувати. З одного боку, в цьому твердженні є зерно правди, адже засновані на довірі стосунки і бажання об'єднуватись не можна

задати згори якимось рішенням чи законом. Але, з іншого боку, якщо врахувати, яку велику роль у становленні громадянського суспільства відіграє правове поле, створене державою, а також соціальна структура, тип якої у перехідному суспільстві прямо залежить від урядової політики, то стає очевидним, що серед чинників, які обумовлюють силу або, навпаки, кволість громадянського суспільства, важливу роль відіграє держава та її зусилля щодо формування умов для функціонування громадянського суспільства [9].

Таким чином, історичний розвиток України має багато ознак модернізації, здійснюється поряд із розвинутими країнами. На сьогоднішній день відбувається процес приведення всіх суспільних інститутів та процесів у відповідність до норм розвинутої цивілізації, що знаходить свій прояв у формуванні засад правової держави та громадянського суспільства. Від темпів і напрямків розвитку громадянського суспільства залежатиме можливість нової інтеграції, передумовою якої є близькість процесів і ступінь зрілості національних громадянських суспільств.

Особливістю державного розвитку України є розвиток національного руху після десятиліть “пролетарського інтернаціоналізму”, який насправді мав на меті придушення національної самобутності українського та й інших народів радянської імперії. При цьому, розвиток деяких національних звичаїв і традицій штучно видавався за свідчення дотримання прав на розвиток національної самобутності. Як наслідок – спалах національного руху з початком демократичних перетворень. Тому одним із пріоритетних напрямків розвитку громадянського суспільства в Україні є наповнення національної ідеї нормативними регуляціями громадянського суспільства. Але при цьому слід пам’ятати, що національна ідея підносить колектив, а ідея громадянського суспільства – особу; різні тут і носії суверенності – нація і особа. Відмінним є відношення до держави. Національна ідея підносить державу як мету нації для власної реалізації, тоді як ідея громадянського суспільства передбачає обмеження держави, аби вона не загрожувала цінності і суверенності особи [36, с. 12].

Щоб залучити певною мірою національну ідею до розвитку суспільства, необхідно, насамперед, демократизувати національну ідею. Основний напрямок – це співпраця з державою, яка б гарантувала не тільки звичайні економічні, громадянські та політичні права, але й забезпечувала якнайбільшу відкритість і свободу дискусій між максимально автономними індивідуумами, а саме: гарантування прав приватності, щоб індивіди та групи мали простір на виявлення своєї самобутності. Громадянське суспільство, в свою чергу, має також дбати про права індивідуума на різні форми колективної діяльності, усіяко підтримувати розвиток національної ідеї, наповнюючи її принципами демократії [51, с. 364].

Отже, ціннісні орієнтації українського суспільства мають у своїй основі культуру й ментальність, що склалася протягом усієї української історії. Історичний розвиток українського суспільства довів важливість розуміння й прийняття громадянами таких загально визнаних цінностей, як розум, моральна свідомість, патріотизм, служіння Вітчизні, милосердя, здатність до співчуття, справедливості, толерантності до інших народів, людей, культур, вірувань та переконань. Національні культурні традиції взаємопов'язані з утвердженими в міжнародному товаристві загальнолюдськими цінностями, якими є гуманізм, власна свобода, права й обов'язки людини, рівність людей перед законом, громадянська й суспільно-політична активність, повага до власності, матеріальне благополуччя як умова гідного життя людини.

Саме тому ціннісний (аксіологічний) підхід до громадянської освіти і виховання може бути здійснений на основі взаємної адаптації цивілізаційних цінностей демократії і вітчизняної культури з урахуванням регіональних особливостей і традицій народного побуту та самоуправління. Необхідність узгодження і гармонізації національних та загальнолюдських цінностей зумовлена загостренням глобальних проблем людства, перспективами його виживання і подальшого розвитку.

Висновок до розділу 2

Отже, актуальність громадянської освіти для сучасної учнівської молоді зумовлена необхідністю реалізації на практиці такої концепції співвідношення особи, суспільства і держави, яка дозволила б не тільки змінити сьогоднішній менталітет людини, але й сприяти формуванню вільної особи з високою політичною, економічною і правовою культурою, яка усвідомлює свою цінність і гідність. Така концепція передбачає, що епіцентром громадянського суспільства є людина, її права, свободи й інтереси, що всі інститути громадянського суспільства і держави утворюються настільки, наскільки є необхідність створити умови для нормальної життєдіяльності людини, захисту її прав і свобод. При цьому державні інститути мають нести подвійний тягар, забезпечуючи через закони, по-перше, рівні для всіх людей умови і можливості, по-друге, нормальне функціонування громадянського суспільства в цілому.

На конституційному рівні має бути закладена якісно нова модель правової організації життя людини і суспільства, відповідно до якої весь державний і суспільний механізм спрямовується на здійснення і захист прав і свобод людини. Всі політичні, економічні, соціальні і культурні права людини мають знайти своє відбиття у відповідних інститутах громадянського суспільства, таких, як власність, свобода підприємництва, екологічна безпека, сім'я, наука і культура, громадські об'єднання, свобода інформації, і, що особливо важливо, освіта. Всі вони мають набути для сучасної молоді значення усвідомлених цінностей.

РОЗДІЛ 3. ЗМІСТ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

3.1. Зміст і структура курсу “Громадянська освіта” в старшій школі

Зміст громадянської освіти визначається як суспільними потребами, вимогами соціальних і державних інституцій, так і інтересами особистості, її ставленням до суспільних проблем і готовністю брати участь у їхньому розв’язанні.

Метою громадянської освіти є цілеспрямована підготовка учнівської молоді до ефективного функціонування в системі демократичних суспільних відносин на основі соціальної взаємодії, громадянської участі та відповідальності [66]. Зазначена мета реалізується через виконання ряду завдань завдань:

- розвиток вільної особистості, яка визнає національні цінності, приналежність до української політичної нації, керується у власній поведінці моральноетичними критеріями та почуттям відповідальності;
- розвиток громадянської свідомості особистості, яка поціновує злагоду в суспільстві, почуття патріотизму та приналежність до свого народу, спільні історичні, політичні та культурні цінності своєї держави;
- виховання поваги до людської гідності й дотримання прав людини, демократичних цінностей, верховенства права, справедливості, неупередженості, рівності;
- формування громадянської компетентності учня, виявами якої є активна громадянська позиція, здатність відповідально реалізовувати свої права та обов’язки в конкретній ситуації, налагоджувати соціальне партнерство та конструктивну взаємодію [13, с. 41];

– виховання толерантності та поваги до культурного різноманіття, різних поглядів, релігій, звичаїв і культур, уміння знаходити порозуміння з іншими людьми для досягнення суспільно значущих цілей;

– розвиток політичної, правової, економічної, соціальної, культурної, медійної грамотності учня, гнучкості й адаптивності, комунікабельності, готовності до співпраці, здатності розв’язувати конфлікти й запобігати дискримінації [13, с. 41-42].

Теоретичні засади курсу складають основи філософських, психолого-педагогічних знань та сукупність практичних навичок і вмінь, необхідних для системного вивчення і розв’язання суспільно-педагогічних проблем; методологічні принципи (гуманізація та демократизація освітнього процесу; природовідповідність та свободовідповідність; системність; диференціація; міжпредметна інтеграція; наступність і безперервність; культуровідповідність; інтеркультурність), що є підґрунтям для конструювання змісту, вибору форм, методів і засобів навчання; сучасні філософські, психолого-педагогічні й методичні підходи (особистісно орієнтований, діяльнісний, компетентнісний, культурологічний, системний, міжпредметний, контекстний) [1, с. 28; 2].

В основу навчання учнівської молоді громадянської освіти покладений компетентнісний підхід, що корелюється з ключовими компетентностями, визначеними Законом України “Про освіту” та основами стандарту Нової української школи [5; 10; 15].

Компетентнісний потенціал курсу включає такі уміння:

– доступно і переконливо висловлювати власну думку, використовувати можливості мови для розкриття тем громадянської освіти; розпізнавати мовні засоби впливу, володіти техніками переконування; вести аргументовану полеміку на відповідну тематику; читати і розуміти перекладені та адаптовані українською літературною мовою першоджерела, авторські наукові публікації; створювати українською мовою (усно і письмово) тексти з громадянознавчої тематики;

– оперувати цифровими даними, математичними поняттями для пізнання і пояснення сучасних суспільно-політичних та економічних подій, явищ і процесів; перетворювати джерельну інформацію з однієї форми в іншу (графік, таблиця, схема, діаграма тощо), використовувати математичні символи; будувати логічні ланцюжки; використовувати статистичні матеріали у вивченні питань громадянської освіти [17, с. 23];

– використовувати цифрові технології для пошуку потрібної інформації, її нагромадження, перевірки і впорядкування; досліджувати суспільні проблеми за допомогою сучасних засобів, працювати з масивами даних, співпрацювати онлайн у навчальних, соціальних та наукових проєктах; створювати вербальні й візуальні (графіки, діаграми) тексти, мультимедійні презентації та поширювати їх; виявляти маніпуляції інформацією у процесі аналізу повідомлень мас медіа; виявляти джерела та авторів інформації, робити коректні посилання (повага до прав людини в віртуальному просторі, дотримання авторського права та принципів академічної доброчесності);

– визначати власні навчальні цілі, розвивати навички самоосвіти; аналізувати процес власного навчання, відстежувати інновації в науково-освітньому просторі; критично аналізувати й узагальнювати здобуті відомості й досвід, набувати нових компетентностей залежно від власних та суспільних потреб;

– обирати дієві життєві стратегії; виявляти можливості й загрози для майбутньої професійної діяльності; співпрацювати з іншими для загального блага громади; генерувати нові ідеї, оцінювати переваги й ризики, вести перемовини, володіти й розвивати в собі соціальну комунікабельність, мобільність, адаптивність, відповідальність (відповідальність за ухвалення виважених рішень щодо діяльності в суспільстві, ділова етика та чесність конкуренції) [77, с. 68];

– активно слухати та спостерігати, брати відповідальність на себе, проявляти громадянську свідомість, соціальну активність та участь у житті

громадянського суспільства, аналітично мислити, критично розуміти світ: політику, право, права людини, культуру, релігію, історію, мас медіа, економіку тощо (повага до людської гідності, повага до прав людини, визнання цінності демократії, справедливості, рівності й верховенства права; емпатія, відповідальність, активна громадянська позиція);

– розвивати власну національно-культурну ідентичність у сучасному полікультурному світі; окреслювати основні тенденції розвитку культури; зіставляти досягнення української культури з іншими культурами; виявляти вплив культури на людину та розвиток цивілізації;

– змінювати навколишній світ засобами сучасних технологій без шкоди для довкілля й оточення; надавати допомогу собі й тим, хто її потребує; ухвалювати рішення, обмірковуючи альтернативи і прогнозуючи наслідки для свого здоров'я, добробуту й безпеки; вести активний спосіб життя, демонструвати рухові вміння й навички з фізичної культури та використовувати їх у різних життєвих ситуаціях [68, с. 46].

Громадянська освіта спрямована на розвиток громадянської компетентності учнівства як результату навчання у складі таких компетенцій: соціально-комунікативна: вміння й навички спілкування та встановлення конструктивних відносин між людьми, діалогу і громадського обговорення суспільно значущих проблем; інформаційно-медійна: вміння критично мислити; вміння шукати, аналізувати, оцінювати інформацію, критично оцінювати медіаповідомлення на основі аналізу джерел, соціальної ситуації; розв'язання соціальних конфліктів, проблем: уміння розв'язувати соціальні суперечності; формування установки на толерантне розв'язання конфліктів; відповідальний соціальний вибір й ухвалення рішень: готовність до ухвалення обґрунтованих рішень на основі усвідомленого й виваженого вибору; громадянська участь: установка на відповідальну суспільну діяльність; навички участі в соціальних та політичних процесах [49; 72].

Основними принципами конструювання змісту курсу є: забезпечення цілісності світоглядних знань та уявлень учнів, їхніх умінь та способів

діяльності; відповідність індивідуальним та віковим особливостям; формування ціннісних орієнтацій та мотивації до активної громадянської діяльності; врахування тенденцій, європейського та міжнародного досвіду навчання громадянства.

Важливим чинником формування змісту і структури курсу є зміна у старшому шкільному віці (15–17 років) структури мотивації особистості – навчальна діяльність стає для неї засобом реалізації життєвих планів. Відтак завдання громадянської освіти для цієї вікової категорії учнівської молоді полягають у створенні умов для соціального і професійного самовизначення, набуття соціального досвіду, що сприяє становленню активної життєвої позиції випускників школи [30, с. 49].

Навчання громадянству має бути компетентнісно орієнтованим. Програмова мета громадянської освіти – це формування громадянської компетентності учнівської молоді, що забезпечує її активну громадянську позицію, здатність відповідально реалізовувати свої права та обов'язки в конкретній ситуації, налагоджувати соціальне партнерство у розв'язанні суспільних проблем.

Важливо пам'ятати, що громадянська компетентність, як і будь яка інша, повною мірою виявляється лише в реальній життєвій ситуації, адже вона не може бути ізольована від конкретних умов її реалізації – в ній органічно поєднується мобілізація знань, умінь і способів поведінки особистості, спрямованих на умови конкретної діяльності. При цьому компетентна людина застосовує стратегії, найприйнятніші для виконання тих чи інших завдань [52].

Саме тому формування громадянської компетентності має базуватись на реалізації в освітньому процесі діяльнісного підходу, відповідно до якого в структурі особистості виникають і закріплюються передусім ті новоутворення, у “конструювання” яких учень вкладає свої почуття, власну працю, енергію, конкретну дію, проявляючи цілеспрямовану активність. Відтак, громадянську компетентність молодій людині можна розвинути через

діяльнісне засвоєння явищ суспільного життя, коли вона бере участь у моделюванні таких явищ, на практиці засвоює навички комунікації, ведення дискусії, відстоювання власної точки зору. Для цього потрібно також “розсунути” стіни школи, “включити” учня в оточуючий світ в усьому його розмаїтті. Важливими складовими шкільного життя мають стати: ідея пріоритету прав особистості, демократизація управління школою, створення умов для громадянської діяльності учнів в школі і поза школою, перетворення школи у відкрите співтовариство, створення атмосфери взаємоповаги, взаємовідповідальності, конструктивного діалогу, спілкування, консенсусу інтересів всіх груп учасників шкільного життя [39, с. 31].

Курс передбачає набуття громадянської ідентичності особистістю учня на різних рівнях – особистому, сімейному та родинному, рівні освітнього закладу та місцевої громади, України, Європи та світу. Це забезпечується послідовним, цілісним розкриттям усіх складників громадянознавчого змісту на основі формування громадянської ідентичності, ціннісних орієнтирів та громадянських ставлень учнів до себе, інших людей (рідних, близьких, друзів), освітнього закладу, де вони навчаються, місцевої громади, де вони проживають, України, Європи й світу.

Основними (базовими) поняттями курсу є: людина, особа, громадянин, гідність, права людини, верховенство права, толерантність, інклюзія, громадянське суспільство, громада, громадянська позиція, громадянська участь, демократія, держава, відповідальність. Навчання громадянської освіти спрямоване на розвиток таких умінь і навичок учнів як: критично мислити, визначати проблеми, обирати шляхи і способи їх розв’язання; аналізувати різні джерела інформації, висловлювати власну думку та аргументувати її; вести конструктивний діалог, співпрацювати з іншими, знаходити компроміс, поважати думку інших, проявляти толерантність, емпатію; реалізовувати свої права та захищати їх, допомагати іншим у відстоюванні їхніх прав та законних інтересів [59, с. 63].

Курс громадянської освіти передбачає участь учнів у соціальних проєктах, які, як модель практичного застосування набутих громадянознавчих знань і вмінь, сприяють розвитку їхньої мотивації, активізації громадянської активності, розширенню досвіду громадянської участі. Устрій шкільного життя, демократичне освітнє середовище є важливими чинниками ефективного опанування учнями курсом. Адже в освітньому закладі вони набувають як громадянознавчі знання, так і практичні навички партнерства, взаємодії, лідерства, ініціативності, відповідальності у спільній діяльності [29, с. 9].

Структурно програма курсу “Громадянська освіта” складається з пояснювальної записки, структурованих за темами очікуваних результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів та змісту навчального матеріалу як основи для досягнення цих результатів. Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності орієнтовані на розвиток відповідних компетентностей і викладені у формі знань, розумінь, вмінь та ставлень, що охоплюють знаннєвий, діяльнісний і ціннісний компоненти громадянської компетентності учнів. Учитель, обираючи форми та методи навчання учнів курсу, має враховувати їхні вікові та індивідуальні особливості, пізнавальні можливості, а також специфіку класного колективу, особливості та традиції освітнього закладу та регіону [22, с. 11].

Структурно курс включає сім розділів, перший з яких визначається як “Особистість та її ідентичність”. Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів поділені на три частини: знання і розуміння; вміння і навички; установки і цінності. Зокрема в контексті вивчення першого розділу передбачені такі знання і розуміння учнів: давати визначення понять: ідентичність, соціалізація, самовизначення, самореалізація, особиста гідність, совість, сім’я, субкультура; визначати загальні риси та ознаки ключових понять; усвідомлювати існування логічних зв’язків між усіма складовими розділу; відтворювати основну частину

навчального матеріалу, знати основоположні теорії та факти, вдало добирати приклади.

Вміння і навички включають: вільно оперувати основними поняттями; використовувати загальновідомі докази із самостійною і правильною аргументацією; демонструвати здатність самостійно добирати необхідну інформацію до уроку; формулювати і висловлювати власну думку щодо особистої гідності, необхідності автономії особистості, ролі сім'ї у процесі формування людини та громадянина; відстоювати власну позицію, використовуючи інформацію з різних джерел; демонструвати навички критичного мислення стосовно себе та інших; вміти окреслити власні життєві пріоритети; критично аналізувати власні реальні можливості, умови середовища для успішної самореалізації [73, с. 10].

За результатами вивчення першого розділу мають бути сформовані такі установки і цінності: усвідомлення цінності людського життя, своєї ідентичності; визнання цінності особистої гідності людини; усвідомлення важливості процесу соціалізації людини в суспільстві, необхідність збереження власної автономії та індивідуальності як важливої умови самореалізації особистості; повага до інституту сім'ї.

Тематично перший розділ включає вивчення трьох взаємопов'язаних між собою тем:

“Що таке ідентичність” (ідентичність, види ідентичності, громадянська ідентичність, самовизначення, ідентифікація, особиста гідність, совість);

“Соціалізація особистості” (поняття соціалізації, етапи соціалізації, суб'єкти соціалізації, соціалізація як ресурс формування громадянської ідентичності, соціалізація в сім'ї та серед однолітків, молодіжні субкультури);

“Самореалізація людини” (самореалізація і розвиток, індивідуальність особистості, життєві цінності й пріоритети, активна громадянська позиція, мобільність і адаптивність людини, креативність) [3, с. 18; 19, с. 22].

Другий розділ має назву “Права і свободи людини” та передбачає вивчення шести тем: “Людська гідність і права людини”, “Еволюція прав людини”, “Людина і держава”, “Права дитини”, “Механізми захисту прав людини і прав дитини”, “Права людини та права дитини в умовах збройного конфлікту”.

За результатами вивчення в учня мають сформуватися такі знання і розуміння: знає зміст понять: людська гідність, свобода, гуманізм, права і свободи людини, права дитини, рівність, рівноправність, справедливість, солідарність, верховенство права, відповідальність, порушення прав людини, міжнародні стандарти захисту прав людини, механізми захисту прав людини і прав дитини, збройний конфлікт, міжнародне гуманітарне право; пояснює природу прав людини, розглядає права людини крізь призму відносин “людина – держава”, розрізняє права людини та права й обов’язки громадянина, називає невідчужувані права людини та права дитини, знає, що таке порушення прав людини, наводить приклади національних та міжнародних механізмів захисту прав людини, володіє інформацією про порядок звернень щодо захисту прав людини до національних і міжнародних органів та організацій, визначає роль держави та державних інституцій щодо захисту прав людини та прав дитини [20, с. 27-28].

Крім того мають сформуватися такі вміння і навички: розпізнає порушення прав людини і знаходить відповідну інформацію, критично оцінює факти, приймає рішення на основі мотивованих суджень, аргументовано презентує власну думку щодо шляхів та засобів реалізації прав людини в Україні, визначає шляхи можливих дій у разі проблемної ситуації, пов’язаної з порушенням прав людини, добирає з різних джерел додаткову інформацію щодо функціонування міжнародних та європейських механізмів захисту прав людини [38, с. 61].

Установки і цінності за результатами вивчення курсу такі: учень демонструє почуття людської гідності, самоповаги та поваги до інших, пояснює важливість захисту прав людини у мирний час і в період дії

воєнного стану, усвідомлює та демонструє відповідальність за свої дії, прагнення особистого розвитку та соціальних змін, проявляє стійке негативне ставлення до фактів дискримінації, зневажання людської гідності та зазіхань на права людини, співчуття та солідарність з іншими, прагнення підтримувати тих, чий права людини знаходяться під загрозою.

Вивчення розділу “Людина в соціокультурному просторі” здійснюється шляхом засвоєння навчального матеріалу з таких тем: “Соціокультурна багатоманітність”, “Ефективна комунікація”, “Стереотипи та упередження. Дискримінація. Конфлікти”. Причому знання і розуміння включають такі компоненти: розуміє та пояснює зміст понять: суспільство, соціум, соціальна стратифікація, полікультурне суспільство, суспільна відповідальність, солідарність, стереотипи, упередження, дискримінація, конфлікти, толерантність; переговори, медіація, консенсус, компроміс; описує соціальну структуру суспільства та соціальні інститути; визначає причини виникнення стереотипів, їхній вплив на життя у багатоманітному суспільстві; характеризує джерела виникнення конфліктів; пояснює, що таке соціальні цінності та яку роль в житті суспільства відіграє соціальна відповідальність [54, с. 96].

Вміння і навички в контексті третього розділу включають такі показники: наводить приклади дискримінації та ксенофобії, характеризує види конфліктів, демонструє навички виходу із конфліктних ситуацій на різних рівнях, розрізняє види соціальної відповідальності, види стереотипів та конфліктів, демонструє навички ефективної комунікації та ненасильницького розв’язання соціальних конфліктів, вчиться вести переговори, досягати компромісу та консенсусу засобами діалогу через критичне дослідження ситуації конфлікту, проявляє медіаторські вміння, пропонує шляхи розв’язання конфліктів, виявляє емпатію.

Щодо ціннісних установок учня – обґрунтовує твердження про те, що подолати більшість проблем багатокультурного суспільства можливо лише

завдяки спільним зусиллям людини, держави та міжнародної спільноти [21, с. 28].

Четвертий розділ “Демократичне суспільство та його цінності” структурно поєднує в собі шість тем: “Демократична держава”, “Громадянське суспільство”, “Громада”, “Громадянська участь”, “Школа – простір демократії” і “Дитячі й молодіжні громадські об’єднання”. Після його вивчення в учнів мають сформуватися такі знання і розуміння: знати ознаки демократичного врядування та демократичні процедури, ефективні форми участі вчителів, учнів та батьків у врядуванні школою; розуміти зміст основоположних принципів демократії, значення людського капіталу для розвитку демократичного суспільства, демократичні цінності, співвідношення громадянського суспільства і правової держави, описувати основи місцевого самоврядування, способи визначення та вирішення проблем місцевої громади за участю громадян [69, с. 36-37].

У свою чергу вміння і навички включають: оцінювання ролі громадських організацій, форм самоорганізації громадян у функціонуванні демократичного суспільства та держави, моделювати взаємодію з органами державної влади та місцевого самоврядування, визначати форми громадянської активності на рівні місцевої громади; адаптуватися у шкільну громаду, не втрачаючи особистої автономії, взаємодіяти з учасниками освітнього процесу на засадах партнерства, брати участь у демократичних процедурах на рівні школи і громади.

Установки і цінності до цього розділу включають: визнання особистості як найвищої цінності демократії, значення власної ініціативи в захисті прав і свобод людини; готовність до дії та співпраці з іншими; ідентифікування учнем себе зі шкільною громадою [48, с. 184].

Надзвичайно важливим є вивчення п’ятого розділу “Світ інформації і мас-медіа”, який включає теми “Комунікація, інформація, медіа”, “Медіа і демократія. Свобода, етика і відповідальність”, “Маніпулятивний вплив медіа”, “Критичне сприйняття та протидія маніпуляціям мас-медіа”,

“Інтернет”. За результатами його вивчення учні мають набути знань щодо функції медіа в демократичній державі та наводити приклади їхнього впливу на прийняття рішень; пояснювати як медіа впливають на формування громадської думки; описувати ознаки замовних матеріалів в медіа; знати можливості Інтернету та усвідомлювати небезпеки, пов’язані з його використанням, особливості дотримання авторського права.

Важливим є набуття таких компетентностей як дозволяють учням розрізнити реальну подію та її відображення у медіа тексті; володіти базовими технологіями запобігання впливу маніпулятивних та пропагандистських медіа повідомлень; застосовувати способи перевірки достовірності джерел інформації; володіти базовими технологіями критичного аналізу медіа текстів; простежує переваги і ризики під час користування соціальними мережами [2].

Передостанній розділ стосується взаємодії громадян і держави в досягненні суспільного добробуту і включає вивчення таких тем як “Соціальні цілі економіки”, “Сталий розвиток”, “Ринкова економіка”, “Економіка домогосподарства”, “Підприємництво”, “Ринок праці”, “Лобіювання інтересів та корупція”. Його важливість в контексті формування в учнів громадянських компетентностей у тому, що запропонований зміст тем допомагає зрозуміти функції підприємців, домогосподарств і держави в ринковій економіці, роль грошей в ринковому кругообігу, принципи та механізми ринкової економіки, зв’язок між сплатою податків та видатками державного та місцевих бюджетів на оборону, правоохоронну діяльність, освіту, медицину, культуру, відмінності між потребами, бажаннями і можливостями людини [11].

Крім того, в учнів мають сформуватися вміння визначати способи реалізації власних економічних інтересів у межах законодавства та прав інших осіб, оцінювати вимоги роботодавців щодо найманих працівників за оголошеннями, вміти скласти власне резюме, навички прийняття рішення з

питань сімейного бюджету, розпізнавати вияви корупції та застосовувати механізми протидії їй.

Заключний сьомий розділ – “Україна, Європа, світ” – спрямований на розуміння учнями процесів інтеграції та глобалізації, міжнародних відносин і міжнародного права, місця України у європейському й світовому співтоваристві.

Важливо зазначити, щоб бути здатними користуватися правами і свободами людини і громадянина, наприклад, правом вільного доступу до інформації, свободи висловлювання учні мають реалізувати і захищати ці права на уроці. Це означає, що зміст уроку передбачає можливості учнів у спеціально створеній навчальній ситуації захищати свої інтереси, проводити переговори, погоджувати власні інтереси і думки з іншими, приходити до консенсусу і компромісу. Школярі повинні бути здатними діяти за правилами, не виходячи за їх межі, почуватися відповідальними за добробут інших людей і суспільства в цілому. Тобто учні мають не лише розуміти суть прав і свобод людини, але їхній смисл і значення, привласнити їх як особистісну цінність і діяти відповідно [77, с. 68-69].

Отже, проаналізовані зміст і структура курсу “Громадянська освіта” засвідчують його орієнтування на те, щоб учні усвідомили сутність відносин з іншими людьми, оточенням, суспільними інституціями та навколишнім середовищем, сформувавши вміння оцінки проблем та винесення продуманих оціночних суджень, продуктивного розв’язання соціальних питань та ухвалення обґрунтованих рішень. Саме це є основою відповідальної участі громадян у житті суспільства на місцевому, національному та глобальному рівнях. Уміння і навички, що розвивають критичне мислення, сприяють розвитку емоційного інтелекту учнів, просоціальні навички, навички міжособистісної взаємодії й інформаційна грамотність, значиміші й корисніші саме в контексті громадянської освіти. Запровадження в громадянську освіту технології розвитку критичного мислення також готує учнів як активних та відповідальних громадян XXI століття.

3.2. Громадянська компетентність сучасного вчителя громадянської освіти: зміст і значення

Як вже зазначалося у попередніх підрозділах, головною метою української системи освіти є створення умов для розвитку і самореалізації кожної особистості як громадянина України, формування покоління, здатного навчатися упродовж життя, створювати й розвивати цінності громадянського суспільства. Крім того, розбудова незалежної України як суверенної держави вимагає виховання громадянина-патріота, здатного жити й працювати в умовах демократії, відчувати постійну відповідальність за себе, свій народ, країну, прагнути здійснити реальний внесок у реформаторські процеси.

Виходячи з зазначених завдань, важливо розуміти, що успішне здійснення громадянського виховання учнівської молоді залежить від компетентностей учителя. Етичний кодекс українського вчителя акцентує увагу на важливій місії педагога: “діяльність вчителя спрямована на всебічний розвиток учня з метою виховання свідомого громадянина та допомоги у його адаптації до життя в суспільстві” [4].

Учитель на сучасному етапі, зазначається у Концепції національного виховання, повинен бути професіоналом, здатним до багатоваріативності педагогічної дії, прогнозування можливих результатів, повинен володіти прийомами аналізу та самоконтролю, вміти педагогічно осмислити нові соціально-економічні умови виховання, наслідки ринкових відносин, оцінити нові тенденції з позицій освітянської діяльності, щоб унеможливити ситуацію, за якої політика чи ринок піднеслися б над педагогікою і освітою [56, с. 75].

Вимоги до вчителя, які висувають держава і суспільство, полягають також у тому, щоб педагог своєю творчою діяльністю у процесі навчально-виховної роботи вмів проєктувати розвиток особистості, чітко уявляв, яким повинен стати його вихованець як громадянин незалежної

України. Для досягнення найважливішої мети національного виховання – формування свідомого громадянина-патріота – вчитель громадянської освіти має створювати умови для всебічного і гармонійного розвитку особистості, сформувати основи громадянської свідомості, активності, відповідальності. Вагоме місце в цьому процесі посідає формування громадянської відповідальності, яка передбачає добровільний вибір особистістю поведінки, що відповідає таким важливим категоріям як обов’язок, ініціативність, дисциплінованість, самостійність, вимогливість, принциповість [22, с. 14].

У своїх дослідженнях науковці доводять важливість формування відповідальності як важливої професійної якості вчителя. Проте розв’язання цієї проблеми ускладнюється тим, що наприкінці минулого століття почала виявлятися тенденція зниження рівня освіченості абітурієнтів, які обирають професію вчителя. Педагогічна діяльність вийшла із переліку престижних, коли перехід українського суспільства до ринкових відносин спричинив прірву між доходами тих, хто працює в умовах ринкової економіки, та тих, хто має обмежену державним бюджетом заробітну плату, що нездатна забезпечити відповідні умови для життя та професійного удосконалення педагога. Потрібно зазначити, що у державній програмі “Вчитель”, прийнятій до реалізації ще у 2000 р., наголошується на тому, що існує невідповідність між суспільною роллю і соціальним статусом педагога, що професія вчителя втрачає престиж [4; 80, с. 31-32].

Соціальна відповідальність розглядається в методичній літературі як одна із провідних професійних та громадянських якостей сучасного вчителя, як інтегральна якість особистості, що характеризується усвідомленням і переживанням нею своїх обов’язків, загальних норм моралі; розумінням і прийняттям їх особистісної, колективної та суспільної необхідності; правильною орієнтацією в умовах вільного вибору засобів досягнення суспільної мети, передбаченням результатів своєї діяльності; готовністю діяти відповідально згідно суспільних вимог та відповідати за свої вчинки перед самим собою, іншими людьми та суспільством; як форма

саморегуляції, що виявляється в усвідомленні здійснюваних вчинків та їх наслідків, усвідомленні власної здатності виступати причиною змін (або протидіяти змінам) у навколишньому світі та власному житті [70, с. 139].

Суть соціальної відповідальності полягає у готовності вчителя діяти відповідно до вимог професійного обов'язку на основі глибокого усвідомлення ним сутності педагогічної діяльності, її ролі у розвитку суспільства, здатності передбачати наслідки своєї діяльності та відповідати за її результати перед суспільством, батьками, колегами, учнями, а головне – власним сумлінням. Соціальна відповідальність вчителя – це вияв його ініціативності, самостійності, високого професіоналізму, педагогічної ерудиції, творчої активності у справі виховання та навчання підростаючих поколінь, підготовки їх до повноцінного життя і праці у суспільстві. Формування соціальної відповідальності студентів – майбутніх учителів початкових класів – процес складний і тривалий. Він є невід'ємною ланкою загальної системи становлення вчителя-професіонала, вчителя-громадянина [76].

Важливо зазначити, що сьогодні закладаються підвалини для формування свідомості нинішніх і прийдешніх поколінь, які розглядатимуть державу як запоруку власного розвитку, що спирається на ідеї гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, виваженості, відповідальності, здорового способу життя, готовності до змін. Громадянська компетентність є однією з ключових та відповідає нагальним вимогам і викликам сучасності. Правовою підставою для формування громадянських компетентностей на рівні середньої освіти є стаття 12 Закону України “Про освіту”, яка визначає ключові компетентності, зокрема, громадянські та соціальні, які пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей, що відповідають меті та принципам освіти [6].

Формування і розвиток в учнівській молоді громадянських компетентностей, спрямованих на утвердження і захист державності та

демократії, здатності відстоювати свої права, відповідально ставитися до громадянських обов'язків, брати відповідальність за своє власне життя, за налагодження гармонійних стосунків між членами своєї сім'ї та за життя територіальної громади є метою громадянської освіти України, а відтак залежить від рівня сформованості громадянської компетентності власне самих вчителів громадянської освіти.

У Концепції розвитку громадянської освіти в Україні (затвердженої Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р.) чітко визначені складові громадянських компетентностей [11]. Зміст громадянської освіти знайшов своє відображення в Державному стандарті базової середньої освіти, а саме в обов'язкових результатах навчання та орієнтирах для оцінювання результатів учнів з громадянської та історичної освітньої галузі [5].

Сьогодні існує нагальна потреба якісної зміни ролі вчителя: він має перевтілитися з особи, яка інформує й опитує тих, хто навчається, в організатора діяльності учнів, фасілітатора обговорень, консультанта досліджень учнів. У навчанні курсу “Громадянська освіта” вчитель має застосовувати завдання для самостійної роботи в малих групах або в парах, а також невеликі учнівські проекти, що учні реалізують індивідуально або в групах поза школою (наприклад, у межах району, населеного пункту, в місцевій громаді і т. п.). Оволодіння вчителя методикою, що стимулює активну пізнавальну діяльність й конструктивно-критичне мислення учнів, інтерактивними методами й технологіями, в подальшому має стати серцевиною його власного стилю навчання учнів громадянської освіти. Навіть щодо змісту навчання, то програмою передбачено, що вчитель не відтворюватиме пасивно навчальну програму предмета, а скоріше за все стане її співавтором [79, с. 130].

Теоретична модель професійної компетентності вчителя громадянської освіти містить такі компоненти: 1) мотиваційно-ціннісний компонент, який передбачає наявність особистісної системи цінностей; здатність до

визначення життєвих цілей; мотивацію до успіху, до освоєння нових знань, особистісного розвитку; 2) когнітивний компонент, що включає комплекс знань, необхідних для особистісного розвитку; володіння способами формулювання, планування та вирішення задач особистісного зростання і оцінки результатів власних дій; потенціал творчої активності; 3) емоційно-вольовий компонент забезпечує суб'єктну, внутрішньо-скоординовану, відповідальну і ефективну діяльність з метою особистісного самовдосконалення, емоційну стабільність та самостійність [56, с. 82]. Тобто, розвиток компонентів особистісної компетентності сучасного педагога, що передбачає вдосконалення особистісних ресурсів, здібностей, обдарувань і соціальних позицій, здатність та готовність проявляти їх в особистій поведінці, безумовно сприятиме зростанню професійності і громадянської компетентності.

Крім того, щоб навчання громадянській освіти було ефективним, воно має задовольняти особистісні потреби учнів, мати для кожного з них сенс і значення. Для цього вчитель мусить розуміти інтереси учнів, постійно мотивувати їх, пов'язуючи навчання з реальним життям, знаходити на уроці місце для різноманітних думок і концепцій, диференціювати навчання залежно від складу класу і соціокультурного контексту регіону школи. Навчальний матеріал громадянської освіти має будуватись на реаліях і фактах українського суспільного життя, сучасних засадах розвитку громадянського суспільства і демократії в Україні [50, с. 86].

Опрацьовуючи з учнями зміст предмета, вчитель має взяти до уваги специфіку школи і конкретного класу, де він викладає, а також індивідуальні потреби і можливості учнів. Варто, наприклад, адаптувати до місцевих умов уроки про місцеве самоврядування з огляду на те, де знаходиться школа – в селі, маленькому містечку чи в районному/обласному центрі. Слід тримати в полі зору й специфіку класу – кількість учнів, переважні способи спілкування, можливості співпраці [39, с. 62].

Змістовне навчання предмета потребує рефлексивного планування змісту уроків вчителем, яке фокусується навколо певних громадянських понять, концепцій, ідей, навичок і моделей поведінки учнів, важливість яких беззаперечна для учнів (стає такою у процесі навчання). Наприклад, політична освіченість учня – опанування ним відповідних термінів і понять, вміння розпізнати їх смисл у різному контексті, пояснювати суспільні процеси, їх важливі риси, розкривати причини їх виникнення та наслідки розвитку виникає лише через обговорення спеціально відібраних фактів, виконання пізнавальних завдань, що передбачають оперування ними в процесі обговорення, дискусії, формулювання доведень, аргументів для власної оцінки. Ніяке заучування визначень чи повторення висновків вчителя/підручника не наблизить старшокласника до персонального ставлення, до усвідомлення власного смислу того, що вивчається [12, с. 27-28].

Європейські, американська національні системи освіти все більше акцентують увагу на ролі школи як первинного інституту громадянського суспільства, де молодь має проходити активний і ефективний первинний етап громадянської соціалізації. Парадигма “навчання протягом усього життя”, викладена у Лісабоні, підкреслює важливість громадянських компетенцій, а документ “Загальні європейські засади компетентності та кваліфікації вчителя”, підготовлений робочою групою експертів держав-членів, визначає три широкі сфери компетенції вчителя – робота з іншими; робота зі знаннями, технологіями та інформацією; робота в суспільстві та з ним. Третя вимагає, щоб вчителі, незалежно від предметів, що викладають, виступали відповідальними в громадянській освіті, сприяли розвитку учнів як європейських громадян з глобальною відповідальністю, заохочували міжкультурний діалог, мобільність та повагу. На останньому особливо акцентує увагу Європейська Комісія з освіти та культури. Тож головна роль вчителя громадянської освіти – фасилітатор у сприянні розвитку ключових соціально-громадянських компетентностей учнів. Адже наскрізний характер

громадянської освіти передбачає, що нею “пронизані” не лише гуманітарні шкільні дисципліни, а й інші, хоча, звісно, різною мірою [31, с. 28].

І справді, дуже часто зміст громадянської компетентності розкривається через характеристику якостей, якими володіє вчитель. Зокрема, йдеться про: патріотизм, демократизм, гідність, громадянську активність, дисциплінованість, відповідальність, совість, чесність, принциповість, справедливість, повагу, працелюбність.

Водночас, потрібно зазначити, що часто громадянську компетентність асоціюють з поняттям “громадянська зрілість”, яку характеризує не вік, а погляди, вчинки людини, яка є гармонійно і всебічно розвинута, має гуманістичний світогляд. Зрілою є людина, яка: постійно самовдосконалюється, має високий рівень національної свідомості, знає культуру й історію рідного краю, соціально відповідальна, наділена стійкими переконаннями.

Громадянська зрілість не є якимось підсумком або завершеним процесом. Для її підтримки потрібний постійний тренінг. І саме громадянська зрілість педагога є запорукою формування громадянської компетентності учнів [3, с. 19-20].

Учитель, як ніхто інший, вчиться упродовж життя. Особливість формування громадянської компетентності вчителя та, що цей процес відбувається не стільки за академічного навчання чи набуття теоретичних знань, скільки внаслідок переосмислення та розставлення нових акцентів у виховній роботі, застосування нових моделей та методів в роботі з учнями, тренінгу й практики. Крім того, громадянсько компетентний учитель ставиться до кожного учня коректно і неупереджено.

Соціальна практика пов’язана із соціальними та комунікативними навичками, якими має володіти вчитель громадянської освіти та розвивати їх в учнів, включає: вміти доладно говорити, виражати свої думки, слухати інших, проводити дискусії, бесіди, листуватися, зокрема й в інтернеті, спілкуватися по телефону, володіти емоціями під час діалогу, переконувати,

установлювати соціальні зв'язки, працювати в команді, орієнтуватися у конфліктних ситуаціях.

Для активної громадянської позиції необхідна постійна широка участь вчителів у суспільно-політичних процесах, використання можливостей долучатися до осмислення, обговорення та співучасті у прийнятті рішень, бути поінформованими, впливати на власне життя і життя громади. Для цього потрібні громадянські компетентності, які дозволять користуватися наданими можливостями для прийняття рішень [32, с. 39].

Варто наголосити, що громадянська компетентність є сукупністю трьох компонентів: мотиваційного, що виявляється в інтересі до суспільного життя, вірі в певні суспільні ідеали, у державу; головною умовою формування мотиваційного компоненту є цінності та особисті переконання вчителя; когнітивного (пізнавального), що полягає у знаннях в галузі права, політики, суспільствознавства, державотворення та реалізується в школі, інтегруючись через освітні галузі; діяльнісного, що реалізується через можливість діяти, щось робити, отримувати навички громадянської діяльності, підвищення рівня обізнаності громадян щодо прав людини. Громадянські компетентності є інструментом для розширення можливостей розвитку особистості в суспільстві, стимулювання її мотивації, автономії та відповідальності [52].

Розвивати громадянську компетентність в процесі самоосвіти педагога мають через послідовне вивчення історії свого народу, розуміння безперервності українського історичного процесу, зазначення пріоритетності української політичної історії, вивчення національного питання, яке варто розглядати через інші сфери життя: економіку, міжнародне становище, культуру, політичну історію [56, с. 80].

Проблема формування громадянської компетентності вчителів громадянської освіти є актуальною і в діяльності Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти. Зокрема, на курсах підвищення кваліфікації педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти наскрізно викладається курс "Демократична школа як

основа формування громадянських та соціальних компетентностей учасників освітнього процесу”, де акцентується увага на громадянській компетентності в контексті загальних і професійних компетентностей вчителя відповідно до вимог професійного стандарту та стандарту освіти у галузі 01 Освіта / Педагогіка у сфері післядипломної освіти. Практикується проведення круглих столів, конференцій, семінарів за цією тематикою. Слухачам курсів підвищення кваліфікації пропонуються авторські курси, зокрема: “Демократична школа. Громадянські та соціальні компетентності”; “Громадянські та соціальні компетентності в контексті викладання суспільних дисциплін”; “Деліберация як демократія майбутнього. Технології обговорення суспільних питань”.

Наприклад, деліберативна демократія має на меті розвиток умінь громадян співпрацювати та домовлятися з іншими, а її характер передбачає регулярне залучення громадян до обговорення та розв’язання загальнодержавних чи місцевих суспільних проблем. Особливо це стосується проблем до розв’язання яких у суспільстві є різні підходи. Термін «деліберация» входить у різні сфери сучасної політики, освіти, медіа і є перспективним трендом у розвитку культури демократії та передбачає зважений підхід до розв’язання різних суспільних питань. Демократією майбутнього називають деліберацию, в основі якої – увага до позиції меншості, соціальна емпатія, пошук консенсусу [38, с. 64-65].

Отже, професійний стандарт вчителя громадянської освіти має містити не загальну згадку про соціальну та громадянську компетентності в якомусь одному вимірі, а включати повний перелік базових складових соціально-громадянської компетентності, які мають бути сформованими вчителем в учнів. Роль учителя у формуванні громадянської компетентності учнів, зокрема й лідерської, полягає в демонструванні власною поведінкою таких якостей, як активна життєва позиція, послідовність у словах та діях, вміння обстоювати свої погляди.

Висновок до розділу 3

Отже, зміст і структура курсу “Громадянська освіта” продумані і визначені таким чином, щоб сприяти формуванню в учнів цілісної системи теоретичних знань і практичних вмінь та навичок в контексті набуття досвіду життя в громадянському суспільстві в якості свідомих, активних і відповідальних громадян.

Особливість формування громадянської компетентності вчителя громадянської освіти полягає в тому, що цей процес відбувається не тільки за академічного навчання чи набуття теоретичних знань, а й внаслідок переосмислення та розставлення нових акцентів у виховній роботі, застосування нових моделей та методів в роботі з учнями, тренінгу та практики. Громадянсько компетентний учитель власною поведінкою демонструє такі якості особистості, як: активна життєва позиція, чесність, справедливість, послідовність у словах та діях, вміння обстоювати свої погляди.

Організація інноваційного навчання, зокрема в закладах післядипломної педагогічної освіти, ефективно сприяє формуванню громадянськознавчих компетентностей: спілкуватися з іншими людьми та органами влади, критично мислити, приймати продумані рішення; обґрунтовано висловлювати свій погляд, захищати власні

РОЗДІЛ 4. ПРАКТИЧНА СКЛАДОВА НАВЧАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ: МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ТА ЙОГО ЕФЕКТИВНІСТЬ

4.1. Дидактичний потенціал проєктної методики у формуванні громадянської компетентності учнів

Аналіз сучасної педагогічної практики переконливо свідчить про те, що ефективною формою цілеспрямованої педагогічної діяльності, однією із найбільш продуктивних технологій становлення особистості є проєктна діяльність. В її основі лежить інтеграція та безпосереднє застосування набутих знань учнів під час практичної діяльності.

Проєктна діяльність – одна з найперспективніших складових освітнього процесу, тому що створює умови творчого саморозвитку та самореалізації учнів, формує всі необхідні життєві компетенції, які на Раді Європи були визначені як основні в XXI ст.: полікультурні, мовленнєві, інформаційні, політичні та соціальні. Самостійне здобування знань, систематизація їх, можливість орієнтуватися в інформаційному просторі, бачити проблему і приймати рішення відбувається саме через метод проєкту [24, с. 17].

Основою методу проєктів є розвиток критичного мислення, пізнавальних навичок учнів, умінь самостійно конструювати свої знання, орієнтуватися в інформаційному просторі. Цей метод завжди зорієнтований на самостійну діяльність учнів – індивідуальну, парну, групову, яку вони виконують протягом певного відрізка часу [34, с. 54].

Проєктний метод навчання може застосовуватись як на уроках, так і в позакласній роботі, орієнтований на досягнення цілей самих учнів, тому неповторний; формує значну кількість навчальних і життєвих компетентностей, тому є ефективним; формує досвід, тому незамінний.

Найбільш сучасні сфери людської діяльності базуються саме на проєктуванні.

У ході проєктної діяльності школярі навчаються: планувати свою роботу, заздалегідь прогнозуючи її результати; використовувати різноманітні джерела інформації; аналізувати та порівнювати факти; аргументувати власні судження; приймати рішення; встановлювати соціальні контакти, розподіляти обов'язки, взаємодіяти; створювати реальний “кінцевий продукт”; представляти результати перед аудиторією; оцінювати свою діяльність та діяльність партнерів. Для проєктної діяльності характерна спільна робота вчителя й учня з рівним статусом обох сторін [35, с. 16].

Таким чином, проєктування може стати засобом соціального й інтелектуально-творчого саморозвитку всіх суб'єктів освіти (учнів, учителів, батьків), а в більш вузькому розумінні – засобом розвитку проєктних здібностей. Водночас, метод проєктів на сьогодні – один із найбільш розповсюджених видів дослідницької роботи учнів. У шкільній громадянській освіті проєктний метод розглядається як альтернатива класно-урочної системи. У контексті реалізації методу проєктів на уроках громадянської освіти чільне місце посідає самостійність, активність, ініціативність та захопленість учнів. В основу методу покладено ідею здійснення навчання на активній основі через самостійну і практичну діяльність учнів, з урахуванням їхніх особистих інтересів. Метод проєктів – це педагогічна технологія, орієнтована не на інтеграцію фактичних знань, а на їх застосування до набуття нових (інколи і шляхом самоосвіти) [58, с. 44].

Як зазначають сучасні дослідники, реалізація громадянської освіти і виховання у практиці школи передбачає “впровадження такого педагогічного процесу, що торкається усіх аспектів навчання і виховання, їх різних видів організованого, змістовного, функціонального, комунікативного”. У цьому плані однією з найбільш продуктивних педагогічних технологій громадянського становлення особистості є проєктна діяльність. В її основі

лежить інтеграція багатьох шкільних предметів й безпосереднє застосування учнями набутих знань на практиці (діяльнісний підхід).

Потрібно зазначити, що навчальне проєктування не є принципово новою освітньою технологією. Метод проєктів набув поширення ще у 20-і роки ХХ століття, але у цьому методі і сьогодні містяться актуальні ідеї побудови навчання на активній основі через доцільну практичну спрямованість діяльності учня разом у співвідношенні із його особистим інтересом [26, с. 57].

Робота над проєктом – це ще й практика нинішнього особистісно-орієнтованого навчання. У процесі конкретної роботи учня над відповідною проблемою, яку треба вирішити, змодельовати, втілити і представити аудиторії, одним із важливих завдань є виховання в учнівській молоді громадянської і суспільної активності, усвідомлення відповідальності за свої дії, відчуття можливості особистісного зростання. Участь у проєкті готує учнів до вирішення тих проблем, із якими вони зіштовхуються вже зараз, і тих, із якими доведеться зустрітися після закінчення школи. У свідомості учня це має такий вигляд: “Все, що я пізнаю, я знаю, для чого це мені треба, і знаю, де я можу ці знання застосувати”. Щоб виховати компетентних та свідомих громадян, недостатньо лише говорити про демократичні цінності та ідеї, а треба ще й активно залучати молодь до вирішення тих проблем, які стоять перед нашим суспільством – це призведе до набуття позитивного досвіду громадянської співучасті [35, с. 16-17].

Для вчителя громадянської освіти використання методу проєктів – це прагнення знайти розумний баланс між академічними і прагматичними знаннями, уміннями та навичками. Проєктна технологія передбачає використання вчителем сукупності дослідницьких, наукових, творчих за своєю суттю методів, прийомів, засобів. Навчальне проєктування орієнтоване, перш за все, на самостійну діяльність учнів – індивідуальну, парну або групову, яку учні виконують впродовж визначеного відрізка часу [56, с. 85].

Сьогодні українське інформаційне педагогічне середовище дозволяє вчителів і учню пробувати свої сили в реалізації різних існуючих проєктів. Наприклад, Всеукраїнський конкурс учнівських пошукових робіт “Слідами історії”, суспільна акція школярів України “Громадянин” під егідою Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін “Нова Доба”, Всеукраїнська молодіжна акція “Пам’ятаймо минуле заради майбутнього”, Всеукраїнський конкурс творчих робіт учнів 10-11 класів закладів загальної середньої освіти “Мої права”, Всеукраїнський конкурс на кращу творчу роботу серед школярів 11 класу “Світова організація торгівлі (СОТ) очима молоді”, Міжнародний конкурс учнівських робіт “Історія і уроки Голокосту” та інше [14, с. 32; 28, с. 5].

У сучасній педагогіці проєкти класифікуються відповідно до певної домінуючої типологічної ознаки. Відповідно до домінуючого методу чи виду діяльності дослідники розрізняють:

1) прикладні проєкти, які відрізняються чітко визначеним результатом діяльності його учасників (наприклад, проєкт документа, словник, аргументоване пояснення будь-якого явища тощо). Такі проєкти передбачають ґрунтовне осмислення структури, розподіл функцій між учасниками, оформлення результатів діяльності, їх подальшу презентацію та зовнішнє рецензування;

2) дослідницькі проєкти, що мають на меті організацію діяльності учнів, спрямовану на розв’язання творчих завдань із невідомим заздалегідь результатом і передбачають певну етапність роботи (обґрунтування актуальності теми дослідження, предмета та об’єкта, визначення цілей та завдань, методів пошуку та джерел інформації, висунення гіпотези, окреслення шляхів вирішення проблеми, збір, аналіз та синтез даних, обговорення та оформлення отриманих результатів, виступ з повідомленням чи доповіддю, визначення нових проблем для подальшого аналізу);

3) інформаційні проєкти, скеровані на вивчення характеристик будь-яких процесів, явищ, об’єктів і передбачають їх аналіз та узагальнення

виявлених фактів. За структурою такий проект схожий на дослідницький, що часто є основою для їх інтеграції;

4) рольово-ігрові проекти, в яких учасники виконують визначені ролі (літературних персонажів чи вигаданих героїв), зумовлені характером і змістом проекту, імітують соціальні чи ділові відносини, ускладнені гіпотетичними ігровими ситуаціями [61, с. 23-24].

Зазначимо, що здебільшого в практиці навчання громадянської освіти застосовуються змішані типи проектів, де поєднуються ознаки кількох типів проектів і які є практично орієнтованими. Такі проекти дають змогу не лише здобути нові знання, а й сприяють отриманню певного соціального досвіду, тобто є соціальними проектами.

Важливим аспектом організації проектної діяльності є мотивація учнів. Зазвичай школярі мають позитивну мотивацію для дослідження певної проблеми в тому випадку, коли отримують не лише навчальний, а й соціальний досвід. Це відбувається за таких умов: якщо їхнє дослідження спрямоване на вирішення важливої суспільної проблеми; тема дослідження для учнів є особисто цікавою, а процес дослідження захоплюючим. Відповідно, основними принципами реалізації проектної діяльності на уроках громадянської освіти мають бути: реальне партнерство учасників, прагматичність, практичність результатів, спрямованість на вирішення конкретної проблеми, орієнтація на короткотермінові та середньотермінові проекти, що справляють найбільший виховний вплив [37, с. 146].

Учнівські навчальні проекти ґрунтуються на принципах, що відповідають визнанням у демократичному світі: верховенство права, гуманізм, критичність і толерантність, соціальна справедливість тощо. Наприклад, принцип верховенства права формує повагу до правового закону, до прав людини та інструментів їх забезпечення. Інтерактивний характер роботи за проектом передбачає взаємоповагу і довіру, плюралізм, критичність і толерантність, наявність вибору, можливість участі у прийнятті рішень і відповідальність за них [82, с. 51].

Метод проєктів з громадянської освіти характеризується такими рисами: зорієнтованість на соціальні дії, що дають змогу набути позитивного досвіду і громадянської компетентності та взаємодії з її представниками, аналізу реальних життєвих ситуацій і дій у межах правового поля; наступність і безперервність громадянської освіти, що передбачає її відповідність до вікових особливостей і поетапність, утілення “крок за кроком”, залучення до здійснення проєктів, починаючи з початкових класів; міжпредметні зв'язки, коли передбачається звернення до різноманітної тематики, що традиційно вивчається різними шкільними предметами; врахування особливостей місцевих умов, установлення зв'язків із громадою; полікультурність, тобто універсальність прав людини і повага до культурного розмаїття [32, с. 38].

Надзвичайно важливим з курсу “Громадянська освіта” є проєкт, що проходить у профільному суспільно-гуманітарному класі під назвою “Вибори Президента України”. Його можна визначити як творчий, бо він розвивається, підпорядковуючись кінцевому результату, що прийнятний групі учнів у спільній діяльності, інтересам учасників проєкту – кандидатам у “президенти”, “політтехнологам”, групам підтримки. У такому проєкті учні заздалегідь домовляються про форму представлення свого кандидата через листівки, передвиборчі програми, корисні дії, плакати на підтримку кандидата тощо. Разом з тим, цей проєкт можна визначити як ігровий, тому що учасники беруть на себе відповідні ролі, обумовлені характером і змістом проєкту. За визначенням у часі він є проєктом середньої тривалості [12, с. 31].

Організаційну роботу вчителя і учнів над проєктами можна поділити на кілька етапів: підготовчий етап (пропозиція, обговорення теми, вибір проєктного завдання); планування (визначення джерел інформації, засобів, методів збору, аналізу інформації, способу подання результатів, розподіл завдань між членами групи); збір інформації (дослідження, розв'язання проблеми); практична реалізація (аналіз інформації, подання й оцінка

результатів); презентація проєкту та оцінка й самооцінка проєкту. Так, наприклад, під час реалізації проєкту “Відповідальний громадянин” під час обговорення плану дій учнями та перегляду практичної сторони вирішення проблеми ними було прийнято рішення створити електронний довідник з історії рідного краю “Незабутні імена рідного краю”, куди були занесені імена знаменитих жителів міста, які проживали, діяли і творили тут із давніх часів до сьогодні [25, с. 103].

За змістом діяльності виділяють етап передпроектної підготовки, дослідницький, етап представлення отриманих результатів. Етап передпроектної підготовки включає: формування проєктної групи; визначення об’єкту дослідження; вибір наукових керівників і консультантів; визначення теми проєктної роботи; визначення проблемної мети (задачі); висунення гіпотез вирішення проблемної задачі; обґрунтування методів дослідження; розробка плану дослідження; пошук інформації, вивчення літератури з проблеми, яка досліджується.

Дослідницький етап передбачає: збір даних із використанням відповідних методів дослідження; аналіз вірогідності джерел інформації та отриманих даних; обробку й аналіз отриманих даних; підготовку висновків; співставлення висновків із гіпотезою; оформлення результатів дослідження та підготовку до підсумкового звіту. Етап представлення отриманих результатів включає: публічну презентацію результатів дослідження; аналіз обробки виконаної роботи; оцінку роботи проєктної групи в цілому і кожного з його учасників окремо. Якісна та продуктивна реалізація проєкту великою мірою залежить від попередньої підготовки та компетентності самих школярів, тобто наявності в них необхідних знань та вмінь [35, с. 17].

Одним із перспективних напрямів формування громадянської компетентності учнів у позакласній роботі є впровадження діяльності Європейських клубів. Річ у тім, що Євроклуб виступає для учнів одним із основних інформаторів про Євросоюз, пропагує загальні європейські цінності серед шкільної молоді. Участь у шкільному Євроклубі дає молодій

людині цікаві знання, захоплює віртуальними подорожами до Європи, дає можливість саморозвитку і самореалізації. До таких проєктів часто долучаються і батьки учнів, що дає їм можливість разом зі своїми дітьми брати активну участь у шкільній діяльності, підтримувати дітей, жити інтересами учнів та допомагати підліткам соціально адаптуватись [37, с. 147].

Потрібно зазначити, що проєктна діяльність має практичну значимість і для вчителя у здобутті педагогічного та професійного авторитету, налагодженні співпраці між учнями і вчителями, вчителями і батьками, зростанню педагогічного громадського рейтингу. У плані значимості окремого навчального закладу проєктна діяльність піднімає його престиж, відшукує нові цікаві форми роботи з учнями, залучає громади та ЗМІ до життя школи. За допомогою проєктів місцева громада отримує детальну інформацію про ЄС, формує свідомих членів територіальної громади.

Однак, повернімося до уроку. Хочемо зазначити, що проведення таких форм роботи на уроці з громадянської освіти, як семінарське заняття, учнівська конференція, також є прикладами проєктної технології, тому що вони передбачають розв'язання учнем або групою учнів будь-якої проблеми. Із використанням у них різноманітних методів, засобів навчання, а також інтегрування знань, умінь, творчості із різних предметів суспільного циклу формується і розвивається проєктне мислення школярів.

Прикладом цього може бути узагальнюючий урок з історії України у 10 класі за темою “Уроки та значення визвольних змагань українського народу 1917 – 1921 рр.” у формі великого та малих “круглих столів”. У класі можна створити 5 груп, які опрацьовували б 5 проблемних питань. Але в умовах урочного часу висвітлювалася одна проблема, яка визначалася жеребкуванням. Наприкінці уроку відбувається обговорення загальних історичних уроків боротьби за незалежність України 1917 – 1921 рр. в рамках великого “круглого столу”. Такий урок із розглядом складних історичних питань можна віднести до дослідницького проєкту [64, с. 117].

Використання проєктних технологій у будь-якій шкільній діяльності, на наш погляд, слід зорієнтовувати і на особистісний і на професійний розвиток вчителя та учнів. Для того, щоб організувати проєктну діяльність, вчителеві треба добре знати програму і зміст свого предмету, бути компетентним у питаннях методики; добре знати своїх учнів, їх можливості, інтереси, бажання. Йому потрібно бути комунікабельним, толерантним, вміти допомогти учню, не виконуючи при цьому роботу замість нього.

Потрібно наголосити, що саме проєктні технології дають змогу вчителеві реалізувати особистий творчий потенціал та професійно спрямувати індивідуальність учнів. Однак, наявність продуктивного кінцевого результату не єдиний здобуток соціального проєктування. Вагомішим і важливішими для виховання громадської позиції підлітка є досягнення демократичної взаємодії учнів, учителів, батьків, громади [65, с. 79].

Активна участь учнів у створенні тих чи інших проєктів дає їм можливість оволодіти новими засобами людської діяльності в культурному середовищі, дозволяє формувати деякі особисті якості, які розвиваються лише в діяльності і не можуть бути засвоєні вербально. У першу чергу це відноситься до групових проєктів, коли працює невеликий колектив і в процесі його спільної діяльності з'являється спільний продукт. До таких якостей можна в першу чергу віднести вміння працювати в колективі, брати відповідальність, аналізувати результати діяльності.

Метою проєктування для вчителя є створення таких умов під час навчально-виховного процесу, за яких його результатом є індивідуальний досвід проєктної діяльності учня, його продуктивна діяльність. Продуктивна діяльність перш за все є плідною для освіти. Вона є індивідуальною (парною, груповою) дією, в результаті якої створюється корисний, практично цінний матеріал [34, с. 55].

Основними завданнями вчителя є: не лише передати учням силу тих чи інших знань, а навички здобувати ці знання самостійно та вміння самостійно

застосовувати їх для розв'язання нових пізнавальних і практичних завдань; сприяти учневі у здобутті комунікативних навичок, тобто здатності працювати у різноманітних групах, виконуючи всілякі соціальні ролі (лідера, виконавця тощо); різноманітне коло спілкування дітей, знайомство з іншими культурами, різними точками зору на одну проблему; прищепити учням уміння користуватися дослідницькими прийомами: збирати необхідну інформацію, вміти її аналізувати з різних точок зору, висувати різні гіпотези, вміти робити висновки [14, с. 75].

Загалом успішна реалізація проектної технології на уроках громадянської освіти висуває певні вимоги до вчителя. Зокрема, вчитель, як організатор проектної діяльності, виконує такі функції: допомагає учневі у пошуку інформації, координує процес роботи над проектом, підтримує і заохочує учнів, допомагає їм, проте не виконуючи за них їх роботу. Для цього вчитель має добре знати можливості, інтереси, бажання учнів, бути толерантним і креативним. Вчитель мусить не тільки ефективно навчати, а й через організацію навчання і власну поведінку сприяти розвитку критичного і творчого мислення учнів, допомагати їх становленню як громадян демократичної правової держави [56, с. 86].

Вчителю слід дати учням певний інформаційний і мотиваційний поштовх до роботи, продемонструвати зразки потрібних дій чи поведінки, а далі – виконувати роль консультанта, допомагати критично оцінювати і коригувати хід виконання та результати проекту, якоюсь мірою стати одним з його співвиконавців – авторитетним, проте не авторитарним. Він також має сприяти індивідуальній чи колективній роботі, створювати доброзичливу, сприятливу для роботи атмосферу, підтримувати співробітництво у класі чи у робочій групі учнів, стримувати неконструктивні суперечки і попереджати деструктивні конфлікти. Для цього він має вільно орієнтуватися у міждисциплінарному середовищі, опанувати сучасні комунікативні інтерактивні методи, засвоїти демократичні цінності й упроваджувати їх в

проектну роботу з позицій толерантності й права учнів на вільний вибір [12, с. 13].

Розпочинати вчителю необхідно з простого: продумати та чітко організувати роботу з урахування поступового зростання ролі учнів в проєкті. Ідея проєкту може належати вчителю, але в учнів має бути певний вибір. З набуттям досвіду проєктної роботи, роль учнів в проєкті буде зростати.

Виходячи з зазначеного та враховуючи власний досвід педагогічної діяльності, можна зазначити, що основними громадянськими наслідками проєктної діяльності є формування цілісних уявлень про світ, суспільство, державу, соціальні інститути та структури, громадські зв'язки та відносини, навчання успішній взаємодії з владними структурами та неурядовими організаціями при вирішенні проблем місцевої громади, збагачення знаннями та навичками соціальної дії, мотивація до активної та безкорисливої громадської дії, отримання можливості на практиці впливати на соціальне середовище [78, с. 70].

Отже, суть проєктної технології у навчанні громадянської освіти – стимулювати інтерес учнів до успішного вирішення певних проблем, що передбачають володіння визначеною сумою знань та через проєктну діяльність показати практичне застосування надбаних знань в повсякденному житті. Участь в проєктах дає учням змогу ставати безпосередніми учасниками становлення громадянського суспільства в Україні.

Отже, під час використання проєктної технології вирішується ціла низка різноманітних дидактичних, виховних, розвивальних завдань, а саме: розвиваються пізнавальні навички учнів; формуються вміння самостійно конструювати свої знання, вміння орієнтуватися в інформаційному просторі; активно розвивається критичне мислення, сфера соціальної комунікації.

Виходячи з розуміння того, що розвиток особистості відбувається тоді, коли створено необмежені можливості для діяльності й самовдосконалення, метод проєктів вирішує багато педагогічних завдань: допомагає учням

реалізувати як дослідницькі, так і практичні завдання, дає їм можливість почуватися особистостями, причетними до справ суспільства; проектуючи, учні виробляють навички контактів із зовнішнім світом: спілкування з учителями, адміністрацією закладу, органами місцевого самоврядування тощо.

4.2. Особливості оцінювання рівня сформованості громадянськості учнів

Починаючи з 2018–2019 навчального року інтегрований курс “Громадянська освіта” є обов’язковим освітнім компонентом рівня стандарту для всіх типів закладів загальної середньої освіти. За результатами отриманих знань, вмінь і навичок учні мають обов’язково оцінюватися з курсу: їм мають бути виставлені семестрові й річні оцінки, тобто здійснене підсумкове оцінювання.

У пояснювальній записці навчальної програми з курсу “Громадянська освіта” знаходимо спеціальний підрозділ щодо оцінювання, основні положеннями якого такі:

- важливим є не стільки підсумкове оцінювання, а, насамперед, постійне оцінювання – формувальне, що дає змогу відслідковувати розвиток компетентностей у процесі навчання;

- головну увагу в курсі приділено не стільки здобуттю учнями нової інформації, скільки виробленню навичок, умінь та формуванню ціннісних орієнтацій людини і громадянина, тому оцінювання у громадянській освіті повинне орієнтуватися, перш за все, на діяльнісний компонент навчання як-от вміння учнів дебатовати, написання есе, проведення дослідження тощо;

- оцінювання відіграє однаково важливу (ключову) роль у громадянській освіті поряд із навчанням, оскільки самі принципи, форма і процес оцінювання можуть сприяти формуванню громадянської компетентності учнів;

– ефективним способом оцінювання учнів є самооцінювання та взаємне колегіальне оцінювання у класі [2, с. 4].

Як зазначають методисти, розробники навчальної програми наполягають на пріоритеті формувального оцінювання й сміливо обстоюють думку про те, що тематичне оцінювання учнів не є обов'язковим. При цьому в освітніх документах чітко унормовано, що навчальні досягнення учнів з предметів інваріантної складової навчального плану закладу (до яких, власне, й належить курс громадянської освіти) підлягають “обов'язковому оцінюванню” [16]. Це означає, що на уроках з курсу обов'язковим є підсумкове оцінювання.

Аналіз освітніх нормативних документів свідчить, що підсумкове оцінювання спрямоване на перевірку того, що опанували й здобули учні, воно оцінює результат (досягнення певного рівня) по завершенню освітнього процесу (його етапу). Підсумкове оцінювання має на меті оцінити якість у відповідності до державного освітнього стандарту. Тобто, річна підсумкова оцінка з громадянської освіти має виставлятися учням на основі підсумкових семестрових, які так само формуються на основі підсумкових тематичних оцінок.

Як зазначають дослідники, оскільки предмет “Громадянська освіта” уведено з 2018/2019 навчального року, то формування його змісту відбулось поза межами чинного Державного стандарту освіти, що обумовлює запитання: яким чином треба оцінювати результати навчання учнів із курсу за відсутності внормованих державних критеріїв оцінювання?

В такій ситуації єдиним орієнтиром для вчителів є пропонована Міністерством освіти і науки України навчальна програма, зокрема її пояснювальна записка та права колонка основної частини програми, де зазначені знання, уміння і навички, цінності та установки, що мають формуватись в учнів [2, с. 5].

Пропоноване сьогодні концептуальними підходами Нової української школи формувальне (постійне) оцінювання здійснюється у ході освітнього

процесу й спрямоване на перевірку його перебігу.

Тут потрібно зазначити, що якщо у випадку традиційного (підсумкового) оцінювання здійснюється вчителем і оцінюються знання з предмета, кінцевого результату його вивчення, то формувальне оцінювання передбачає оцінювання результатів проектної діяльності, самостійності, співробітництва, процесу навчання, отримання більш повної картини навчання кожного учня, зокрема його поступу у досягненні цілей. Причому в цій моделі оцінювання його здійснює не лише вчитель, але й учні, а також важливу роль відіграє само оцінювання.

Потрібно пам'ятати, що формувальне оцінювання є діагностувальним: воно ідентифікує сфери навчального процесу, де необхідне/можливе покращення з метою підвищення навчальних результатів окремого учня і “здійснюється у тісному зв'язку з тим, як реально відбувався процес навчання” [60, с. 46]

Як уже зазначалось, учителі добре знайомі з підсумковим оцінюванням. Тож, на перший погляд, достатньо ознайомити їх із новими прийомами формувального оцінювання, проте, як зазначають дослідники цієї пролематики, вивчення масової практики вчителів історії та громадянської освіти свідчить, що не можна зводити оцінювальну діяльність педагога лише до сукупності певних прийомів і методів – ця діяльність є системою, яка складається з взаємопов'язаних компонентів. І лише тоді вона реально запроваджується і працює. Подібну систему саме для громадянської освіти досить вдало представлено американським педагогом Барбарою Міллер [80, с. 26]. У скороченому і адаптованому до української освітньої традиції вигляді вона за своєю структурою оцінювальної діяльності вчителя громадянської освіти включає такі компоненти:

- визначення мети (завдань) оцінювання: навіщо потрібна оцінка;
- вибір терміну оцінювання відповідно до навчальної програми: як правильно вибрати такий проміжок часу, за який учні можуть чогось навчитись і набути певні знання, уміння, оціночні судження і ставлення;

– визначення очікуваних результатів: що я хочу, щоб знали і вміли учні та які ставлення висловлювали;

– формулювання критеріїв і стандартів: як я можу дізнатись, що учні дійсно досягли передбачуваних мною навчальних результатів, що є для мене критерієм, зразком добре виконаної діяльності учнів;

– вибір прийомів перевірки/контролю навчальних досягнень і просування учнів у навчанні: які прийоми, стратегії я маю обрати, щоб переконатись, що учні досягли запланованих результатів уроку чи засвоєння теми; як я можу впевнитись, що вони просунулись у вивченні предмета [60, с. 47].

Щодо мети оцінювання, то за традиційної моделі вона передбачає такі цілі: визначити найкращих за досягненнями учнів; показати учням, як вони засвоїли матеріал; мотивувати учнів до навчання і отримання знань; визначити рівень здібностей учнів; з'ясувати, чи є необхідність у додатковому навчанні; поставити оцінки.

Натомість компетентнісно-орієнтоване навчання змінює завдання оцінювальної діяльності, адже крім контролю засвоєння знань, оцінювання здійснюють ще й задля того, щоб:

1) перейти від перевірки знань і невеликої кількості пізнавальних умінь до оцінки широкого спектра вмінь (зокрема соціальних, комунікативних тощо), необхідних для життя людини (наприклад, здатності спільно працювати і ухвалювати рішення, висловлювати обґрунтовані думки, уміння слухати, розв'язувати конфлікти, застосовувати знання в реальних життєвих ситуаціях);

2) спонукати вчителя та учнів до роздумів над якістю навчання і над тим, як його можна підвищувати;

3) надати учням можливість демонструвати здатність обдумувати та вирішувати дискусійні питання і проблеми;

4) оцінювати виконання учнями складних колективних завдань, наприклад, розв'язання проблем і прийняття рішень;

5) оцінювати старанність, з якою учні беруть участь у колективному завданні, та їхнє прагнення допомагати одне одному в роботі. Завдяки цьому школярі самонавчаються, впорядковують і структурують свої навчальні результати [43, с. 62-63].

Зазначимо, що такі завдання вимагають змін у позиціях як учителя, так і учня в оцінювальній діяльності. Якщо за традиційної моделі навчання вчитель оцінює учнів сам, індивідуально (залучення в окремих випадках деяких учнів не змінює загальної картини), й оцінює лише результат їхньої навчальної діяльності, то компетентнісне навчання потребує розвитку самооцінювання, яке передбачає побудову та аналіз відповідної власної діяльності, міркування про якість роботи й про те, як її можна підвищити.

Таким чином, за компетентнісного навчання в оцінюванні беруть участь усі суб'єкти освітнього процесу. Важливого значення набувають самооцінка і взаємооцінка учнів та зворотний зв'язок під час навчання. Оцінювання здійснюють для відстеження не лише просування учнів у знаньовому просторі, а й розвитку їхніх умінь, навичок, емоційно-ціннісних орієнтацій. Це досягається через активну участь учнів у навчанні, мотивування й усвідомлення ними відповідальності за власне навчання, ефективний зворотній зв'язок, постійне корегування освітнього процесу. Учитель, окрім звичних стратегій оцінювання, також покладається на спостереження за навчальним поступом кожного учня [38, с. 68-69].

Щодо вибору терміну оцінювання, то сьогодні в українській школі переважає тематичне оцінювання. Проте перехід до формуального оцінювання передбачає перевагу поточного, поурочного оцінювання рівня сформованості громадянських компетентностей учнів.

Визначення вчителем очікуваних результатів засвоєння змісту громадянської освіти передбачає з'ясування таких питань: які знання учні мають засвоїти й на якому рівні; якими вміннями, навичками вони мають оволодіти; які ставлення, ціннісні орієнтації можуть сформувати. Опанування учнями кожної теми має передбачати досягнення ними сукупності

результатів (складається із результатів кожного уроку теми), що забезпечують плановані кроки в їхньому розвитку та опануванні предметом у цілому. Як вже зазначалось вище, обов'язковим елементом структури кожного уроку з громадянської освіти має бути представлення учням на вступному етапі уроку чітко сформульованих очікуваних результатів їхньої діяльності. Це надає учням перше уявлення про те, що саме буде оцінювати вчитель наприкінці уроку.

Щоб сформулювати їх, учителю необхідно також поставити питання самому собі: як я зможу переконатися, що учні досягли цих результатів? Відповідь на це питання передбачає список дій, операцій, які мають уміти робити учні, якщо урок був результативним. Ці дії учнів і будуть показниками, тобто критеріями оцінки, використовуючи які учитель зможе краще сформулювати очікувані навчальні результати, висловивши їх через дії учнів [65, с. 121–123].

Наприклад: після цього уроку учні зможуть: пояснювати, що таке життєві цінності; визначати значимість системи цінностей для людини; ділитися власними ідеями щодо проблем формування системи цінностей людини; висловлювати власне ставлення до цінностей як моральної основи буття людини. Саме таке формулювання й оголошення учителем очікуваних результатів (“мені б хотілось, щоб після цього уроку ви змогли...”) є початковою умовою до переходу учнів на позиції зацікавленості, відкритості, особистої відповідальності за результати навчання.

Щодо формулювання критеріїв і стандартів, то зазвичай прийоми тематичного/підсумкового оцінювання добре відомі учителям: знання перевіряються за допомогою тестів, а вміння (навчально-пізнавальні) – за допомогою завдань із відкритою відповіддю. Критерієм оцінювання тут є відповідність відповідей учнів формальним вимогам програми, наприклад, оперування основними поняттями, що визначені як пріоритетні та обов'язкові для засвоєння [60, с. 47-48].

Зовсім інакшою є ситуація у випадку з оцінюванням на уроках

громадянської освіти, адже положення навчальної програми курсу наголошують на застосуванні учнями складних умінь і навичок: дискутувати, висловлювати власну позицію, працювати у групі та ін. Періодично вчителі мають оцінювати просування й досягнення учнів за певний період, застосовуючи підсумкове оцінювання. Природно виникає питання: якими тут можуть бути критерії оцінювання? Зазвичай оцінювання кожного з таких умінь потребує визначення трьох – чотирьох відповідних критеріїв, формулюючи які вчитель виходить зі своїх уявлень про ідеальні (еталонні) результати застосування такого вміння. Наприклад, при використанні методу письмові дебати вчитель може обрати такі критерії оцінки: чіткість сформульованої позиції; кількість і різноманітність аргументів на її захист; наявність і глибина висновків [12, с. 56].

У традиційній дидактиці достатньо розроблені прийоми й критерії оцінювання знань і умінь учнів. Набагато складніше фіксувати зміни у діяльній сфері учня, у поточних результатах навчання і набуття громадянського досвіду. Саме їх і фіксує формувальна оцінка. Для формувального оцінювання учнів на уроках із громадянської освіти вчитель може застосовувати: спостереження (учитель визначає показники, які він відслідковуватиме протягом уроку, та учнів, яких він оцінюватиме (можна заздалегідь підготувати форми для спостереження й оцінювання); самооцінювання учнів; взаємооцінювання учнів.

Щодо самооцінювання та взаємооцінювання учнів варто зазначити, що перш ніж учень надасть учителю зворотній зв'язок відносно того, що відбулося (чого він навчився, які проблеми у нього виникли в роботі тощо), він має сам проаналізувати свою діяльність. Відтак виникає потреба введення в освітній процес механізму самооцінки, рефлексії, якому в традиційній моделі навчання надають недостатньо уваги. Зауважимо, що вироблення в учнів здатності самостійно оцінювати власний прогрес є невід'ємним складником оцінювальної своєї діяльності на уроках громадянської освіти [60, с. 49-50].

Для ефективного розвитку самооцінки (взаємооцінки) учнів важливим є дотримання кількох умов: розробка учителем для кожного конкретного випадку чітких критеріїв (еталонів) оцінювання; створення необхідного психологічного настрою учнів на аналіз їхніх власних результатів (важливо пам'ятати, що самооцінювання має завжди передувати оцінюванню вчителя; повідомлення критеріїв оцінки учням, щоб вони могли самостійно зіставити з ними свої результати, зробивши при цьому власні висновки про ефективність роботи; складання учнями власної програми діяльності на наступний етап навчання з урахуванням отриманих результатів [54, с. 97].

Важливо також, щоб учитель поступово вводив самостійне змістовне оцінювання учнів, пропонуючи їм охарактеризувати свою діяльність кількома реченнями. З цією метою можуть бути застосовані методи уявний мікрофон, незакінчене речення та ін. У розвитку самооцінювальної діяльності треба звертати увагу на вміння учнів працювати із змістом, що засвоюється на уроці: фіксувати основні моменти, виокремлювати головне, конкретизувати поняття тощо. Для цього також можуть бути застосовані як названі інтерактивні методи, так і інші: обговорення у загальному колі, ланцюжок (шкала) думок, вільне письмо. Зазначимо, що цінним для вчителя є збагачення його арсеналу інтерактивних прийомів оцінювання взагалі й прийомів отримання зворотного зв'язку зокрема.

У випадку проєктного навчання учнів громадянської освіти, то важливою його складовою якраз і є оцінювання проєкту. Під оцінюванням у проєктній діяльності слід розуміти не виставлення оцінок учням учителем, а процес моніторингу, спрямований на покращання якості формування рис громадянськості учнівської молоді та якості проєктів з громадянської освіти [69, с. 39-40].

Основними компонентами громадянських компетентностей, що підлягають оцінюванню, є вміння, навички і знання. Варто зауважити, що у випадку громадянської освіти знання не можуть бути основою для оцінювання. У процесі проєктної діяльності учні отримують значний обсяг

інформації – це все становить основу знанневої сфери. Натомість головним об'єктом оцінювання має бути діяльність учнів. Критерії такого оцінювання потребують ретельної розробки, яка здійснюватиметься в тісній співпраці освітніх закладів з усіма зацікавленими державними та громадськими інституціями. Вчителі разом з іншими керівниками проєктів можуть розробити такі критерії оцінювання й довести їх до відома учнів [10].

При цьому варто пам'ятати, що морально-ціннісні орієнтири учнів не підлягають оцінюванню. Мета вчителя – створити умови, що даватимуть учням змогу усвідомлювати й висловлювати свої вподобання, почуття, переконання, які за ними стоять, цінності, а також замислюватися про них, розвивати та укріплювати.

Процес оцінювання успішності учня в становленні його громадянської компетентності має бути відкритим, демократичним і складатися з оцінки педагога, представників інститутів, причетних до проєктної діяльності школярів, і власної оцінки останніх. До такого оцінювання можуть залучатися й широка педагогічна громадськість, суспільно-професійні та громадські організації, зацікавлені у становленні та розвитку громадянського суспільства [38, с. 69].

Серед ключових проблем оцінювання найважливішою є використання результатів оцінювання, оскільки воно не повинно перетворюватися на самоціль, а має сприяти подальшому розвитку як освітньої системи, так і індивідуальності. Варто зазначити те, що проєкт, як цілеспрямований вид діяльності і метод навчально-виховного процесу школярів, завжди залишатиметься в полі зору сучасних педагогів, оскільки є досконалим інструментом для набуття знань, навичок та цінностей, необхідних в освіті і в розбудові громадянського суспільства [60, с. 54].

Отже, постійне отримання зворотного зв'язку від учнів є одним з важливих принципів реалізації компетентнісного навчання. Така інформація дає вчителю уявлення про те, як йде “просування” учнів у змісті матеріалу, на якому рівні засвоєння вони знаходяться, які складності відчують. Це

допомагає вчителю оперативно реагувати і змінювати програму навчальної діяльності учнів на уроці, корегувати зміст і методи навчання. Водночас формувальне оцінювання спрямоване на розвиток особистості учня, його мотивацію у просуванні до освітнього результату. У навчанні учнів громадянської освіти важливим є системне застосування вчителем обох видів оцінювання – підсумкового та формувального. Лише такий підхід може забезпечити дійсно ефективне навчання учнів громадянськості.

Висновок до розділу 4

Отже, проектна технологія безпосередньо поглиблює знання, морально-етичну, соціальну та інші складові громадянської компетентності учнівської молоді. Вона водночас розвиває необхідні вміння і навички, наприклад, зорієнтованість на конкретні дії, особисту участь та громадську активність. Також вона надає можливість формувати у дітей та підлітків вміння працювати в команді й, таким чином, набувати навичок соціальної взаємодії.

Використання методів проектів на уроках з громадянської освіти безсумнівно покращує якість навчання і мотивує учнів до самостійного отримання нових знань. Особливість методу проектів полягає в тому, що обов'язковою є організація презентації результатів дослідження, відкрита оцінка та аналіз результатів роботи. Під час роботи над проектами з громадянської освіти учні звертаються до різної тематики, яка передбачає: знання прав і обов'язків; засвоєння культурних цінностей та норм міжнаціонального спілкування; розуміння важливості збереження навколишнього середовища та необхідності брати участь у житті місцевої громади; утвердження демократичних цінностей та поважання демократичного устрою; навчання вміння жити в сучасному світі та виявляти солідарність тощо. В результаті учні набувають життєво необхідних компетенцій, що сприяють активній життєвій та громадській позиції у

процесі життєдіяльності людини. Ваному роль у цьому процесі відіграє правильний підхід вчителя до оцінювання рівня теоретичних знань і практичних громадянських навичок учнів.

ВИСНОВКИ

Отже, одним із сучасних викликів для нашого суспільства є усвідомлення того, що основою вільного існування та розвитку нації має стати громадянин, погляди і дії якого базуються на споконвічних цінностях нашого народу. На сьогоднішньому етапі розвитку українського суспільства одним із найважливіших завдань вітчизняної освітньої системи є підготовка свідомих та активних громадян, які добре розуміють свої громадянські права і свободи і можуть усвідомлено брати на себе суспільну відповідальність.

Важливість шкільної громадянської освіти зумовлена політичними реаліями та соціальним замовленням українського суспільства, визначенням спільних для громадян демократичних цінностей і національних ідеалів, участю України в загальносвітових та європейських політичних, економічних і соціокультурних процесах. Це потребує розвитку громадянської ідентичності учнів як феномена свідомого та активного громадянства, їхньої здатності й готовності до усвідомленого вибору шляхом критичного аналізу альтернатив, активної участі в суспільних процесах, конструктивної взаємодії на засадах соціального партнерства, ефективної життєдіяльності у правовій демократичній державі.

В цьому контексті однією з перспективних інновацій у сучасній школі є проєктна технологія, реалізована через інтегрований підхід до формування громадянськості, ініціативності, розвитку плідного мислення. Під час роботи над проєктом учні звертаються до різної тематики, яка передбачає: знання прав і обов'язків; засвоєння культурних цінностей та норм міжнаціонального спілкування; розуміння важливості збереження навколишнього середовища та необхідності брати участь у житті місцевої громади; утвердження демократичних цінностей та поважання демократичного устрою; навчання вміння жити в сучасному світі та виявляти громадянську солідарність.

Виконання конкретних навчальних проєктів з громадянської освіти вимагає застосування знань, набутих під час вивчення інших дисциплін, і

дозволяє в інтерактивній формі засвоювати: знання про взаємодію людини з інституціями політико-економічної, соціальної та культурної сфери, учнів з органами шкільного самоврядування; вміння застосовувати знання, брати участь у суспільному житті, волонтерській роботі, діяльності шкільних гуртків та ін.; притаманні людині демократичного суспільства громадянські цінності.

Особливістю проектного навчання громадянської освіти є те, що вчитель відіграє у ній надзвичайно важливу роль. Він планує проєкт, знайомиться учнів з проєктом, координує їх роботу, навчає новим видам діяльності.

Введення до змісту шкільних проєктів громадянознавчих підходів сприяє формуванню у молоді громадянських знань, умінь, цінностей, а також таких особистісних рис як демократичність, правовий світогляд, активність, комунікабельність, відповідальна участь, ініціативність, поінформованість, здатність діяти результативно у складі команди та знаходити засоби розв'язання проблем у демократичний спосіб. Залучення ідей громадянської освіти до навчальних проєктів є важливим аспектом у процесі формування успішних учнів, які здатні ефективно застосовувати набуті знання, працювати, застосовуючи інформаційно-комунікативні технології, залучатися до прийняття рішень, постійно навчатися як самостійно, так і в групах.

З допомогою громадянської освіти учні закладів загальної середньої освіти засвоюють демократичні цінності, переконання, принципи, і керуються ними. Це дозволяє їм розрізняти добро і зло, обирати моральний і здоровий спосіб життя, маги самоповагу й усвідомлювати себе як особистість. Таким чином, у процесі виконання проєктів з громадянської освіти відбувається формування відповідального громадянина, відданого ідеї прав людини, здатного активно залучатися до громадських справ і змінювати стан справ на краще.

Таким чином, застосування проектної технології є важливим засобом

сучасної освіти і громадського виховання, розвитку критичного мислення і творчих здібностей дитини. Зазначена технологія стимулює загальну активність учнів, сприяє створенню плідного освітнього середовища й утвердження системного характеру навчання та самонавчання.

Важливим складником навчання учнів громадянської освіти є оцінювання їх досягнень, оскільки принципи, форма і процес оцінювання впливають на розвиток громадянської компетентності учнів. Головну увагу в курсі слід приділяти не стільки здобуттю учнями нової теоретичної інформації, скільки виробленню навичок, умінь та формуванню ціннісних орієнтацій людини і громадянина. Основним орієнтиром для оцінювання є діяльнісний компонент навчання – вміння дебатувати, аргументувати власну думку (усно та письмово), досліджувати суспільно значимі явища, події і процеси, організовувати кампанії з адвокації тощо.

В оцінюванні поступу в розвитку громадянських компетентностей важливо дотримуватися поваги до гідності учня, справедливості, відкритості процедури, прозорості та зрозумілості критеріїв оцінювання. Важливим є поточне (формувальне) оцінювання, що дає можливість відслідковувати процес навчання, результатом якого є набуття учнями ключових компетентностей та наскрізних умінь. Ефективним способом залучення учнів до процедури оцінювання є самооцінювання та взаємне оцінювання, що дає змогу підвищити їхню відповідальність за власне навчання, спільно виробити критерії оцінювання, активно засвоїти навчальний матеріал.

Отже, навчання громадянській освіті має бути компетентнісно орієнтованим, смислоутворюючим, ціннісно-орієнтованим, інтегрованим та інтерактивним. Ці характеристики змісту громадянської освіти та навчального процесу мають стати фундаментом, що забезпечить реальне досягнення планованих програмою результатів навчання: формування знань, умінь і навичок, цінностей і моделей поведінки учнів як членів громадянського суспільства, громадян української держави у глобалізованому світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Громадянська освіта в умовах безпекових викликів і загроз: навчальний посібник / за ред. А. М. Круглашова, Н. Ю. Ротар, І. В. Цікул. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2022. 184 с. URL: https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6145/ГО_посібник.pdf?sequence=1&isAllowed=y
2. Громадянська освіта (інтегрований курс) 10 клас. Рівень стандарту. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/navchalna.programa.2022.hromadyanska.osvita-10.pdf>
3. Громадянська освіта. 3D Демократії: думаємо, дбаємо, діємо: методичний посібник до курсу громадянської освіти для 10-го класу закладів загальної середньої освіти : [в 7-ми частинах] / П. Вербицька, О. Волошенюк, Г. Горленко та ін. ; за ред. П. Кендзьора. Львів: ВД «Панорама», 2018. Особистість та її ідентичність: частина 1. 2018. 44 с. URL: <https://www.citizen.in.ua/book/rozdil-1.pdf>
4. Державна програма «Вчитель». URL: http://sbzosch.ucoz.ru/load/derzhavna_programa_vchitel.
5. Держстандарт базової середньої освіти (затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 р. № 898). URL: <https://cutt.ly/zRNIn6G>
6. Закон України “Про повну загальну середню освіту” від 13. 07. 2020 р. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2020. № 31. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>
7. Енциклопедія педагогічних технологій та інновацій / Автор-укладач Н. П. Наволокова. Харків: Вид. група «Основа», 2012. 176 с. (Серія «Золота педагогічна скарбниця»). URL: https://educator.at.ua/enciklopedija_pedagogichnikh_tekhnologij.pdf

8. Забезпечення формування громадянської компетентності у сучасному змісті шкільної освіти (Підсумковий документ робочої групи з розробки навчальних планів і програм проекту “Громадянська освіта – Україна”). *Історія в школах України*. 2006, № 8, 4–11.

9. *Концепція безперервної системи національного виховання*. Київ: Шкільний світ, 1994. 32 с.

10. Концепція Нової української школи. 2017. URL: <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2017/07/konczepczyia.pdf>

11. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні, затверджена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text>

12. Методичні рекомендації для вчителів загальноосвітньої школи з питань висвітлення тем (модулів) «Виборчий процес», «Політична система в Україні: участь громадян», «Законодавство для молоді» і «Молодь в урядових програмах» як складових громадянської освіти / Н. А. Амельченко. Київ, 2017. 88 с. URL: <https://www.slideshare.net/radaprogram/ss-82813547>

13. Наскрізні компетентності для демократії. «60 вправ для розвитку та оцінювання ставлень, умінь і знань». Під ред. Йозефа Губера. Серія Песталоцці. № 4. Видання друге. Рада Європи, 2019. 324 с. URL: https://theewc.org/content/uploads/2021/04/naskrizni_kompetentnosti_dlya_demokratiyi_60_vprav_dlya_rozvytku_ta_ocinyuvannya_stavlen_umin_i_znan_ua.pdf

14. Пометун, О. І., Ремех, Т. О. (2018). *Практичний довідник учителя громадянської освіти: методичний посібник*. Київ, 96 с.

15. Проект закону України “Про повну загальну середню освіту” від 05.04.2019 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH7VG00A.html

16. Про затвердження критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти. Наказ Міністерства освіти і науки України №371 від 05.05.2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/v0371290-08>

17. Ремех, Т. О., Пометун, О. І., Бондарук, І. П. (2018). *Громадянська освіта (інтегрований курс). 10 клас. Тестовий контроль результатів навчання*. Київ: Літера ЛТД, 144 с.

18. Шейбе, С., Рогоу, Ф. (2017). *Медіаграмотність: Підручник для вчителів* / Перекл. з англ. С. Дьома. Київ, Центр Вільної Преси, Академія Української Преси, 319 с. URL: <https://www.aup.com.ua/uploads/MG.pdf>

Література

19. Арцишевський, Р. А., Бакка, Т. В., Гейко, І. М. (2002). *Громадянська освіта: Навчальний посібник для 10 кл.* Київ: Генеза, 152 с.

20. Арцишевський, Р. А., Бакка, Т. В., Гейко, І. М. (2002). *Громадянська освіта: Книга для вчителя*. Львів: Видавництво ТЕКА, 160 с.

21. Барліт, О. (2013). Аксіологічні аспекти громадянської освіти. *Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід: матеріали Першої науково-практичної конференції (Острого, 19 черв. 2013 р.)* / відп. ред. О. С. Батіщева. Острого: ГО «Центр демократичного лідерства, Національний університет «Острозька академія», 27–29. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/17035440.pdf>

22. Батіщева, О. (2013). Громадянська освіта як інструмент формування громадянського суспільства в Україні: проблеми та шляхи їх подолання. *Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід: матеріали Першої науково-практичної конференції (Острого, 19 черв. 2013 р.)* / відп. ред. О. С. Батіщева. Острого: ГО «Центр демократичного лідерства, Національний університет «Острозька академія», 9–15. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/17035440.pdf>

23. Баханов, К. (2004). *Інноваційні системи, технології та моделі навчання історії в школі: Монографія*. Запоріжжя: Просвіта, 328 с.

24. Баханов, К. О. (2005). *Навчання історії в школі: інноваційні аспекти*. Харків: Основа, 125 с.

25. Баханов, К. О. (2005). *Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти : монографія*. Донецьк: ТОВ Юго-Восток, Лтд, 384 с.

26. Баханов, К. О. (2012). *Теорія і практика запровадження компетентнісного підходу до навчання історії в школі : Колективна монографія / К. О. Баханов, С. С. Баханова, О. В. Барнінець, Н. О. Венцева, О. І. Гуренко*. Донецьк: Ландон-XXI, 519 с.

27. Баханов, К. О. (2002). *Традиції та інновації в навчанні історії в школі: Дидактичний словник–довідник*. Запоріжжя: Просвіта, 107 с.

28. Бахматюк, Я. Д. (2011). ІКТ і мультимедійне забезпечення навчального процесу на уроках історії. *Історія України*, № 37, 3–16.

29. Бех, І. Д. (2016). Патріотичне і громадянське виховання: пункт зіткнення та лінія розмежування. *Рідна школа*, № 8-9, 8–10. URL: [file:///C:/Users/Admin/Downloads/rsh_2016_8-9_4%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/rsh_2016_8-9_4%20(1).pdf)

30. Богомолова, Н. (2013). Політична свідомість та громадянська ідентичність молоді як чинник формування громадянськості в сучасному суспільстві (регіональний аспект). *Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід: матеріали Першої науково-практичної конференції (Острого, 19 черв. 2013 р.)*. Острого: ГО «Центр демократичного лідерства, Національний університет «Острозька академія», 48–52. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/17035440.pdf>

31. Бойчук, М. А. (2011). Запровадження громадянської освіти в Україні як необхідна умова виховання демократії. *Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Філософія. Психологія. Педагогіка*, № 1, 26–30. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/VKPI_fpp_2011_1_5.pdf

32. Бондар, Т., Бондар, С. (2015). Громадянська компетентність, патріотизм та симуляція: проблеми громадянської освіти для українців. *Вісник Наукової бібліотеки. Вип. 4: Основні тенденції, методи, засоби і форми патріотичного виховання в ВНЗ: бібліотечний ракурс*. Харків, 37–40. URL:

https://repo.btu.kharkov.ua/bitstream/123456789/12000/1/hromadianska_kompetentnist_patriotyzm_ta_symuliatsiia.pdf

33. Бондаренко, Н. П. (2019). *Дидактичні ігри на уроках історії, як один із шляхів підвищення ефективності пізнавальної діяльності учнів*. URL: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:0qVQGXusg3cJ:https://www.slideshare.net/selezengalina/ss-71536338+&cd=11&hl=ru&ct=clnk&gl=ua>
34. Вітюк, М. (2019). Використання методу проектів на уроках історії. *Науковий журнал «ЛОГОΣ. Мистецтво наукової думки»*. № 3. Квітень, 54–55. URL: [file:///C:/Users/Admin/Downloads/153-Текст%20статті-273-1-10-20190910%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/153-Текст%20статті-273-1-10-20190910%20(3).pdf)
35. Вороніна, О. (2016). Метод проектів на уроках історії та в позакласній роботі. *Історія України*, № 6, 14–20.
36. Геєць, В. (2005). Державність України. На шляху до громадянського суспільства. *Віче*, № 5, 11–13.
37. Гладун, В. В. (2019). Партисипація учнівської молоді як складова у формуванні громадянської компетентності. *Нова педагогічна думка*, № 4 (100), 145–149. URL: https://repository.moippro.mk.ua/upload/01-07-20_49437004.pdf
38. Гладун, В. (2023). Розвиток та формування громадянської компетентності учасників освітнього процесу на засадах демократичних цінностей. *Теорія, методика і практика професійної освіти*. № 2 (97), 58–70. URL: <file:///C:/Users/Admin/Downloads/06.+Гладун.pdf>
39. Громадянська освіта та методика її навчання: підручник для студентів педагогічних закладів вищої освіти / Т. Бакка [та ін.] ; за заг. ред. : Т. В. Бакка, Т. В. Мелещенко; координатор вип. С. Супрун]. Київ: УОВЦ Орion, 2019. 319 с.
40. Десятов, Д. (2018). Використання соціальних серверів Інтернету на уроках історії. *Історія в школі*, № 3, 43–48.
41. Дубінський, В. А. (2019). *Методика викладання історії в школі: навчально-методичний посібник для організації самостійної роботи студентів історичного факультету*. 2-е вид., виправлене і доповнене.

Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 86 с.

42. Єрмоленко, А. (2007). Як працювати з джерелами інформації на уроках історії. *Історія в школах України*, № 8, 24–26.

43. Жадан, І. В. (2022). Освітня політика щодо розвитку громадянської компетентності молоді: здобутки і проблеми. *Проблеми політичної психології*, № 25, 56–66. URL: <https://politpsy.org/index.php/popp/article/view/94/98>

44. Жадько, О. (2013). Громадянська освіта як пріоритетний напрямок виховання молоді. *Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід: матеріали Першої науково-практичної конференції (Острого, 19 черв. 2013 р.)* / відп. ред. О. С. Батіщева. Острого: ГО «Центр демократичного лідерства, Національний університет «Острозька академія», 16–20. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/17035440.pdf>

45. Жадько, О. А. (2009). Роль громадянської освіти як вимога сучасності. URL: http://www.nbuiv.gov.ua/portal/Soc_Gum/VKhnpu_filos/2009_29/13.html

46. Журба, К. О., Бех, І. Д., Докукіна, О. М., Федоренко, С. В., Шкільна, І. М. (2019). *Національно-культурна ідентичність у становленні підлітка: монографія*. Київ. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/718615/1.pdf>

47. Задорожна, Л. (2005). Методика використання документів у процесі навчання історії. *Історія в середніх і вищих навчальних закладах України*, № 1, 29–33.

48. Зарванська, Л. (2013). Процес формування громадянської свідомості та громадянської позиції молоді. *Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід: матеріали Першої науково-практичної конференції (Острого, 19 черв. 2013 р.)*. Острого: ГО «Центр демократичного лідерства, Національний університет «Острозька академія», 183–184. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/17035440.pdf>

49. Іванов, М. С. (2006). Політична та громадянська освіта як важливі засоби реалізації демократичного потенціалу виборчого процесу в сучасній Україні. URL: http://www.nbuuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/Politology/2006_27/27-2.pdf

50. Карнаух, А. (2007). Громадянська освіта як засіб формування політичної культури молоді // Політичний менеджмент, № 6, 82–88. URL: <http://dspace.nbuuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9733/08-Karnayh.pdf?sequence=1>

51. Кисла, Г. (2013). Ідентичність в українському суспільстві: модерністські зміни. *Гілея: науковий вісник*, 79, 363-366. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_79_112

52. Колесова, Г. О. *Навчаючи навчаюсь – громадянська компетентність вчителя та учня*. URL: <https://www.pedrada.com.ua/article/1251-navchayuchi-navchayus-gromadyanskakompetentnst-vchitelya-ta-uchnya#>

53. Колодій, А. Ф. (2006). *На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні*. Львів: Червона Калина, 142 с.

54. Королюк, С. (2013). Роль громадсько активної школи у розвитку громадянського суспільства. *Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід: матеріали Першої науково-практичної конференції (Острого, 19 черв. 2013 р.)*. Острого: ГО «Центр демократичного лідерства, Національний університет «Острозька академія», 95–97. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/17035440.pdf>

55. Косенко, Ю. М. (2016). *Становлення та розвиток спеціальної методики навчання історії: монографія (друга половина XIX – початок XXI століть)*. Букрек, 216 с. URL: https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/4185/1/kosenko_Монографія.pdf

56. Кравчинська, Т. С. (2019). Формування громадянської компетентності педагога Нової української школи. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Педагогічні науки», 8 (37), 74–88.* URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/vpopn_2019_8_8.pdf
57. Мілютін, І. Г. (2014). Практика використання ІКТ на уроках історії. *Відкритий урок: розробки, технології, досвід, № 2, 19–24.*
58. Мокрогуз, О. П. (2007). *Інноваційні технології на уроках історії.* Харків: Основа : Тріада+, 191 с.
59. Молодь діє // Навчально-методичний посібник з громадянської освіти. Нова доба, 2007.
60. Морзе, Н. В., Барна, О. В., Вембер, В. П. (2013). Формувальне оцінювання: від теорії до практики. *Інформатика та інформаційні технології в навчальних закладах, № 6, 45–57.*
61. Новікова, Є. А. (2007). Інновації в навчальному проектуванні. *Інновації в освіті, № 4, 23–29.*
62. Петрочко, Ж. В. (2013). Участь у житті суспільства як прояв соціальної ініціативності підростаючої особистост. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. № 3, 47–51.* URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/NZTNPU_ped_2013_3_11.pdf
63. Пометун, О., Пироженко, Л. (2002). *Інтерактивні технології навчання: теорія і практика.* Київ: Либідь, 136 с.
64. Пометун, О. (2006). *Методика навчання історії в школі.* Київ: Генеза, 328 с.
65. Пометун, О. І., Пироженко, Л. В. (2005). *Сучасний урок: інтерактивні технології навчання: Науково-методичний посібник.* Київ: А.С.К., 192 с.
66. Пометун, О. І., Ремех, Т. О. “Громадянська освіта” – новий курс старшої школи: особливості і методи. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/718031/1/3.pdf>.

67. Редька, Л. (2013). Ідея громадянства та громадянського виховання в історичній ретроспективі. *Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід: матеріали Першої науково-практичної конференції (Острого, 19 черв. 2013 р.)* / відп. ред. О. С. Батіщева. Острого: ГО «Центр демократичного лідерства, Національний університет «Острозька академія», 21–26. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/17035440.pdf>

68. Ремех, Т. О., Пометун, О. І. (2021). *Методика навчання учнів ліцею громадянської освіти: методичний посібник*. Київ: КОНВІ ПРІНТ, 222 с.

69. Ремех, Т. О. (2018). Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*, № 2, 34–41. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/ukrpj_2018_2_7.pdf

70. Рогожа, М. М. (2007). Громадянська освіта в контексті моральних вимірів соціального капіталу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*, Вип. 84-86, 138–140. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua:8080/library/DocDescription?doc_id=294637

71. Ройл, Д. Виклики для громадянської освіти в Україні. *Освіта.ua*. URL: http://osvita.ua/school/school_today/1793/

72. Семенець-Орлова, І. А. *Суспільне замовлення на громадянську освіту (або як виростити «англійський» газон в Україні?)*. URL: https://www.academia.edu/38538847/Суспільне_замовлення_на_громадянську_освіту

73. Сівчук, П. І. (2018). Проблеми соціалізації молоді в умовах соціально-політичних трансформацій. *Матеріали Міжнародної науково-технічної конференції “Фундаментальні та прикладні проблеми сучасних технологій” до 100 річчя з дня заснування НАН України та на вшанування пам’яті Івана Пулюя (100 річчя з дня смерті), 22-24 травня 2018*. Тернопіль: ТНТУ. URL:

http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/25520/2/MNTK_2018_2018_Sivchuk_P_I-Problems_of_youth_socialisation_10-11.pdf

74. *Суспільна акція школярів України «Громадянин». Методичний посібник для вчителя-консультанта учнівського суспільного проекту у загальноосвітніх навчальних закладах* / За ред. П. Кендзьора, О. Войтенка. Львів: НВФ, Українські технології, 2003.

75. Терещенко, А. Б. (2010). Досвід вивчення громадянської освіти та її релевантність: аналіз думок старшокласників шкіл Луганської та Львівської областей. *Наукові записки НаУКМА. Т. 110: Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*, 12–19. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/bfae5c4b-f982-4c48-b8b5-ca6543885541/content>

76. Чоба, Н. В. *Значення громадянської освіти у формуванні майбутнього громадянина держави*. URL: <http://intkonf.org/choba-nv-znachennya-gromadyanskoyi-osviti-u-formuvannimaybutnogo-gromadyanina-derzhavi/>

77. Шабаєва, Л. (2013). Формування комунікативної компетентності у громадянському вихованні особистості. *Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід: матеріали Першої науково-практичної конференції (Острого, 19 черв. 2013 р.)*. Острого: ГО «Центр демократичного лідерства, Національний університет «Острозька академія», 66–70. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/17035440.pdf>

78. Шапаренко, О. В. (2008). Роль держави у формуванні громадянськості. *Гуманітарний Часопис: Збірник наукових праць*. Харків: ХАІ, № 1, 66–73. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/gumc_2008_1_11.pdf

79. Шапаренко, О. В. (2006). Формування громадянськості в Україні в умовах трансформаційних змін в освіті. *Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія*. Харків: ХУПС, Вип. 2 (26), 126–133. URL:

<https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/9961e047-b10f-48d6-a167-6266c84e7925/content>

80. Шкільна освіта для демократичного громадянства: український та європейський досвід : науково-аналітичні матеріали / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України ; В. Ю. Биков, М. П. Лещенко, О. В. Овчарук (пер. з англ. додатків)/ за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ: ІТЗН НАПН України, 2021. 75 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/728643/1/%D0%90%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C_%D0%86%D0%86%D0%A2%D0%97%D0%9D_%D0%9E%D0%94%D0%93_%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%BA.pdf

81. Щербань, П. (2014). Застосування ігрових технологій в освіті: історія і перспективи. *Витоки педагогічної майстерності. Сер.: Педагогічні науки.* Вип. 13, 286–291. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2938/1/Shcherban.pdf>

82. Яковенко, Г. Г. (2017). *Методика навчання історії: навчально-методичний посібник.* Харків: Видавництво ХНАДУ, 324 с. URL: <http://dspace.hnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1656/1/%D0%AF%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%93.%20%D0%93.%20%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97%20.pdf>

83. Юга, О. (2020). Громадянська освіта в системі сучасної вищої освіти: актуальність, цілі і завдання. *Проблеми дидактики історії: збірник наукових праць* / [редкол.: С. Копилов (голова, наук. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Вип. 11, 172–178.

84. Якубець, А. (2002). Використання рольової гри на уроках
всесвітньої історії в 11 класі. *Історія в школах України*, № 3, 35–38.